

Skript 39.4

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Winter 2017

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 39 nr. 4, winter 2017
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Kloveniersburgwal 48, kamer E2.04/5
1012 CX Amsterdam
info@skript-ht.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op *Skript* kost 20 euro per jaar. U kunt lid worden door het machtigingsformulier in te vullen op www.skript-ht.nl. Ook kunt u een mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie en bij de boekhandel Athenaeum te Amsterdam.

Redactie Diede Beckers, Lieve Ettes, Boris van Haastrecht, Rosa de Jong (hoofdredacteur), Joël van der Moore, Pouwel van Schooten, Anna Teijeiro Fokkema en Jerry Verschuren.

Redactieraad Dhr. P.P. de Baar, dr. K. Beerden, prof. dr. M.C. 't Hart, dr. M.M. Leeman, dr. A. Nobel, drs. E. J. de la Porte en dr. T. Verlaan.

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Eindredactie Sanne Hadfy-Kovács en Marjolein Wols.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

INHOUDSOPGAVE

- 240 **Colofon**
- 242 **Redactioneel**
- 244 **Niets nieuws onder de zon?**
De *Spatial Turn* in de geschiedschrijving
Lieve Ettes en Joël van der Moore
- 256 **‘Weapons of mass-instruction’**
De rol van geschiedenis in de neergang van de Sovjet-Unie
Ewout Hasken
- 272 **Pogingen de tijd te ‘temmen’**
Een historiografische vergelijking tussen Reinhart Koselleck en Aleida Assmann
Hannah van der Heijde
- 289 **De kerstening van bezuinigingsbeleid**
Het christendemocratische gedachtengoed en de bezuinigingen van de jaren tachtig
Hans Rodenburg
- 304 **Column**
De vergeten top
Laurien Crump
- 308 **Genocide: van alle tijden?**
Interview met Norman Naimark
Boris van Haastrecht en Anna Teijeiro Fokkema
- 317 **‘Een stok om de jezuïeten mee te slaan’: het ambivalente beeld van China in de zeventiende-eeuwse Republiek**
Interview met promovenda Trude Dijkstra
Pouwel van Schooten
- 321 **Recensies**
- 335 **Abstracts**
- 336 **Agenda**

REDACTIONEEL

Geachte lezer,

In dit winternummer van *Skript* staat een aantal zware onderwerpen centraal, uiteenlopend van een geschiedfilosofische reflectie op de historisering van het begrip 'tijd' tot een interview over genocidale processen door de eeuwen heen. Gelukkig slagen alle auteurs erin hun betogen inzichtelijk te houden voor een breed publiek. Hiermee biedt deze uitgave van *Skript* zoals gebruikelijk een plaats aan veelbelovende jonge historici om hun kwaliteiten als onderzoekers en schrijvers te tonen. De diversiteit aan onderwerpen die in dit nummer aan de orde wordt gesteld toont bovendien de veelzijdigheid van geschiedenis als vakgebied. Als wij desondanks proberen een thema te vinden dat deze bijdragen met elkaar verbindt, dan is dat de bewuste reflectie van de auteurs op de veranderende betekenis van geschiedenis door de tijd heen.

Zo schrijft Ewout Hasken over de manier waarop leiders van de Sovjet-Unie omgingen met het verleden. Hij focust op de late fase van de Sovjet-Unie, waarin hervormingsgezinde politici inspiratie haalden voor hervormingen uit de vroege communistische geschiedenis van hun land. Hannah van der Heijde verricht een zorgvuldig historiografisch onderzoek naar de geschiedsopvattingen van Reinhart Koselleck en Aleida Assmann en belicht ontwikkelingen in de denkwijze over concepten als 'tijd' en 'geschiedenis' sinds de Tweede Wereldoorlog. Hans Rodenburg schrijft een helder artikel over de ontwikkeling van de ideologische inspiratie van het CDA in relatie tot zware bezuinigingen op de verzorgingsstaat in de jaren tachtig. Naast deze artikelen vindt u hier ook een uitgebreid interview met de Amerikaanse historicus en genocide-expert Norman Naimark. Promovenda Trude Dijkstra vertelt over haar onderzoek naar verschillende perspectieven op China in de zeventiende-eeuwse Republiek.

Traditiegetrouw begint het winternummer met *Voor het voetlicht*, een prikkelend artikel waarin een belangrijke hedendaagse ontwikkeling binnen ons vakgebied centraal staat. Twee van onze redacteuren bestuderen dit jaar de zogenaamde *Spatial Turn* aan de hand van literatuuronderzoek en interviews met experts. Veel leesplezier!

De redactie

ARTIKELLEN

NIETS NIEUWS ONDER DE ZON?

De Spatial Turn in de geschiedschrijving

Lieve Ettes en Joël van der Moore

Geschiedschrijving is voortdurend in ontwikkeling en onderhevig aan nieuwe stromingen, invalshoeken en trends. In de laatste jaren wordt er door historici meer aandacht besteed aan de betekenis die ruimte heeft in de geschiedenis en de invloed die dit heeft op historisch onderzoek. De opkomst van concepten als *Place*, het gebruik van *Geografische informatiesystemen* (GIS) en een nieuwe master Stadsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam: al deze ontwikkelingen zijn onderdeel van een bredere ontwikkeling binnen de geschiedwetenschap die wordt aangeduid als de *Spatial Turn* of de 'ruimtelijke wending'. Hoe manifesteert die ruimtelijke wending zich binnen ons vakgebied en tot welke nieuwe vragen leidt dit? Voor dit artikel interviewden Skript-redacteuren Lieve Ettes en Joël van der Moore architectuurhistorica Petra Brouwer, historici Mario Damen, Tim Verlaan en Bob Pierik en wetenschapsfilosoof Jacques Bos om de plaats van de ruimtelijke wending binnen de geschiedwetenschap in kaart te brengen.¹

In dit artikel zal duidelijk gemaakt worden waar de wortels van historisch onderzoek met een ruimtelijke inslag liggen en hoe dat in hedendaags historisch onderzoek gestalte krijgt. Eerst zal de betekenis van ruimte in de geschiedwetenschap vanaf de negentiende eeuw naar voren komen. Het denken over ruimte binnen de historische discipline is namelijk niet geheel nieuw. Aansluitend daarop zullen twee belangrijke wetenschappelijke ontwikkelingen worden besproken. Deze twee ontwikkelingen zouden kunnen worden aangeduid als aanjagers van de ruimtelijke wending. Deze veranderingen zijn enerzijds een technologische ontwikkeling in de vorm van GIS en anderzijds een filosofisch-theoretische ontwikkeling die voortvloeit uit het gedachtegoed van een aantal Franse denkers, in het bijzonder Henri Lefebvre en Michel Foucault. Het laatste deel van het artikel zal laten zien wat voor historisch onderzoek de *Spatial Turn* in de praktijk oplevert. Hiervoor interviewden we Mario Damen, Tim Verlaan en Bob Pierik, wier onderzoeken zich tot de *Spatial Turn* verhouden.

RUIMTE EN TIJD: HET GEBRUIK VAN RUIMTE IN DE GESCHIEDWETENSCHAP

Hoewel de term Spatial Turn doet vermoeden dat denken over de invloed van ruimte in de geschiedwetenschap een recent fenomeen is, heeft ruimte ook in eerdere geschiedschrijving een niet te verwaarlozen rol gespeeld. Hoewel er reeds in de Oudheid auteurs aan te wijzen zijn bij wie ruimte van belang was en ook in de achttiende-eeuwse geschiedschrijving ruimte een duidelijk aandeel had,² zullen we ons hier beperken tot de betekenis van ruimte in de geschiedschrijving sinds de professionalisering van de geschiedwetenschap aan het begin van de negentiende eeuw.

De werken van verschillende historici van de eerste helft van de negentiende eeuw, zoals Leopold von Ranke, Jules Michelet en Thomas Babington Macaulay, hebben een overwegend nationalistische insteek. In de nationalistische geschiedschrijving is een grote rol weggelegd voor de ruimte, in de gedaante van het landschap van de natie. Jo Guldi geeft in een essay op de website van *Spatial Scholarslab* een overzicht van de invloed van ruimtelijk denken op een aantal verschillende sociaal- en geesteswetenschappelijke disciplines.³ Met betrekking tot de Spatial Turn in geschiedwetenschappelijk onderzoek, verwijst ze naar de rol die begrippen als de natie en de stad hebben gespeeld in negentiende-eeuwse historische vertogen. Guldi betoogt dat in de nationalistische geschiedschrijving van de negentiende eeuw het landschap van groot belang was voor de manier waarop die nationalistische geschiedschrijving tot stand kwam. Zo schrijft ze:

Nineteenth-century historians, nursed upon ancient geographers, largely imagined these collectives in terms of the land in which they were raised. As nation became the subject of history, landscape description became its lens.⁴

Later in de negentiende eeuw verschoof de focus van het landschap naar de stad. Onder invloed van een opkomende middenklasse en verder toenemende urbanisatie kwam de stadsgeschiedenis op als een weerwoord op de landschapsbeschrijvingen die sterk in verbinding stonden met het nationalisme. De ruimte in de negentiende-eeuwse geschiedschrijving was daardoor een politiek element in de eerste historische werken sinds de professionalisering van de geschiedwetenschap.⁵

We interviewden Petra Brouwer, die als architectuurhistorica verbonden is aan de Universiteit van Amsterdam. Zij wees op de bijzondere relatie die tussen geschiedenis en kunstgeschiedenis bestond in de negentiende eeuw. Kunstgeschiedenis, waar architectuurgeschiedenis

onderdeel van is, werd beschouwd als een subdiscipline van de geschiedenis en geschiedenis werd als hulpwetenschap van de kunstgeschiedenis gezien om objecten historisch te kunnen verklaren. Ook in die vervlechting tussen architectuurgeschiedenis en geschiedenis kan de invloed van ruimte op de geschiedwetenschap herkend worden. Geschiedenis was in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw nog heel fysiek volgens Brouwer: bepaalde gebeurtenissen werden in de geschiedschrijving heel nauw verbonden met bepaalde plekken. De beleving van plaats en ruimte werd in de loop van de negentiende eeuw steeds meer als populaire geschiedschrijving gezien en verdween uit de professionele geschiedschrijving.

Ruimte heeft ook op een andere manier zijn invloed laten gelden binnen de geschiedwetenschap. Aan het einde van de negentiende eeuw zijn er voorbeelden van kruisbestuiving tussen geografie en geschiedenis te herkennen. Het besef van een *cultural landscape*, geformuleerd door Carl Ortwin Sauer is hier een goed voorbeeld van. Een cultural landscape is door hem geformuleerd als een combinatie van cultuur en het natuurlijke landschap, waarin het landschap het medium is voor cultuur. Belangrijk is om hierbij in acht te nemen dat het landschap zelf dus geen actor is en dus geen *agency* heeft. Het landschap is een passief element, terwijl de cultuur het landschap vormt. De ruimte dient hier dus als vehikel voor het menselijke: de cultuur.⁶

Bekender nog dan het werk van Sauer is de *Annales*-school, die door het schrijven van *histoire totale* een andere methodologische weg insloeg. Binnen de *Annales*-school was ruimte belangrijk, maar het ruimtelijke is voor de *Annalistes* niet een allesbepalende factor. Andrew Isenberg schrijft in het artikel 'Historicizing natural environments':

[The Annalistes] sought not to impose geography as the determining force in history (...) Rather, they aimed to slow the pace of history, to retreat from the action of politics, to what Febvre's student Fernand Braudel called *La Longue Duree*.⁷

In Fernand Braudels *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II* speelt geografie een grote rol en de ruimte wordt geïncorporeerd in het historische vertoog. Desondanks is Braudels werk niet direct in te passen in de Spatial Turn. Hij komt ook voor in het artikel 'Placing the past: "Groundwork" for a spatial theory of history' van Philip Ethington.⁸ In dit artikel bespreekt Ethington het onderscheid tussen tijd en ruimte en hoe dit vraagstuk de geschiedschrijving heeft beïnvloed. De menselijke geest en zijn harde onderscheid tussen ruimtelijk en temporaal

denken kan een probleem vormen wanneer historisch onderzoek een ruimtelijke wending krijgt. Denken in de temporale dimensie is ons gewoon en kan worden beschouwd als de norm, zeker voor de historicus, wiens gehele discipline berust op het feit dat er tijd is. Denken in de ruimtelijke dimensies is ook mogelijk binnen de grenzen van de menselijke geest. De ruimte zoals deze zich aan ons voordoet, valt te vertalen naar een driedimensionaal assenstelsel waarin de wereld in lijnen, vlakken en ruimtefiguren kan worden geanalyseerd. Problemen ontstaan echter wanneer het temporale en het ruimtelijke gecombineerd worden tot een vierdimensionaal assenstelsel. De combinatie van ruimte en tijd tot één analytisch raamwerk is moeilijk te begrijpen en biedt door zijn complexiteit weinig mogelijkheden tot geesteswetenschappelijk denken.

In het werk van Braudel, zo beschrijft Ethington, kan men een duidelijke stap richting een dominante ruimtelijkheid herkennen. Het resultaat blijft echter een focus op tijd als fundamentele en dominante dimensie ten opzichte van de ruimtelijke dimensie. Het werk van Braudel is gebaseerd op drie temporale lagen, namelijk de *Longue durée*, de *histoire conjuncturelle* en de *histoire événementielle*. Die temporale lagen beïnvloeden elkaar en hebben een geografische connotatie, maar zijn primair voortgekomen uit het concept tijd.⁹

DE SPATIAL TURN?

Ruimte heeft dus ook in eerdere geschiedschrijving een grote rol gespeeld. Wat maakt dan dat er toch over zoiets als een Spatial Turn wordt gesproken? Waarin maakt de ruimtelijke wending het verschil? Is de geschiedenis die tegenwoordig geschreven wordt radicaal anders dan de geschiedenis die voor de Spatial Turn geschreven werd? Worden er volledig nieuwe, nog nooit onderzochte onderwerpen aanbeoordeld? Hoewel het woord 'turn' an sich doet vermoeden dat er wezenlijk iets verandert in een bepaald wetenschapsgebied, valt dit in de praktijk mee.

We spraken hierover met Jacques Bos. Hij is als wetenschapsfilosoof verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en houdt zich tevens bezig met de geschiedenis van het geschiedwetenschappelijk denken. Het is volgens hem zaak om turns te wantrouwen. Volgens Bos blijven onderzoekers vaak doen wat ze toch al deden, maar plakken ze er nu een bepaald label op. Als het enkel zo is dat een ruimte wordt beschreven als iets waarin mensen leven, maar er geen verder onderzoek naar deze ruimte gedaan wordt, is het niet erg zinnig. Het wordt pas interessant wanneer men onderzoekt welke rol deze ruimte in het leven van mensen speelt, iets wat Lefebvre bijvoorbeeld doet. In dat geval heeft ruimte een causale rol en is het wel degelijk van belang.¹⁰ Mario Damen en Bob Pierik, omschrijven de Spatial Turn als een bewustwording; een bewustwording

van de betekenis die ruimte toch al had in de geschiedwetenschap.

Toch zouden wij willen stellen dat het niet enkel een bewustwording is geweest, maar dat er daadwerkelijk een aantal dingen veranderd zijn in het doen van historisch onderzoek. Deze veranderingen geven de aanzet tot nieuwe vragen en nieuwe verklaringsmodellen. Ondanks dat deze veranderingen wellicht niet zo radicaal en vernieuwend zijn dat de hele geschiedwetenschap op zijn kop staat, iets wat de term *turn* wel suggereert, zijn ze wel het noemen waard.

De eerste ontwikkeling die heeft bijgedragen aan het ontstaan van de *Spatial Turn* is een verandering in de betekenis van ruimte en de rol die ruimte speelt in het historisch proces. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw is er een ontwikkeling waar te nemen, waarin ruimte meer agency toegedicht wordt. Dit vond plaats onder invloed van voornamelijk Franse denkers als Henri Lefebvre en Michel Foucault. Zo formuleerde Foucault expliciet in zijn essay *Des espaces autres*:¹¹

L'époque actuelle serait plutôt l'époque de l'espace.(...)
Nous sommes à un moment où le monde s'éprouve, je
crois, moins comme une grande vie qui se développerait à
travers le temps, que comme un réseau qui relie des points
et qui entrecroise son écheveau.¹²

Foucault heeft met zijn filosofie een grote invloed gehad op de toenemende rol van ruimte in onderzoek. Lefebvre zou ook binnen deze context kunnen worden gezien als een auteur in wiens gedachtegoed het niet meer vanzelfsprekend is dat tijd boven ruimte verkozen wordt.

Lefebvre is in het bijzonder invloedrijk geweest door zijn boek *The production of space*. Dit boek is een veelzijdig werk waarin niet één concept, maar meerdere concepten samen leiden tot een andere kijk op de verhouding tussen sociale realiteit en ruimte. Het centrale onderdeel van Lefebvres theorie is dat ruimte geen neutrale realiteit is waarin de evenementen zich afspelen, maar dat ruimte zelf ook onderdeel is van 'het sociale' door actief te worden geconstrueerd en geproduceerd door de mens en sociale groepen, oftewel 'that geographical space is fundamentally social'.¹³ Vaak wordt in het Engels de term *spatialisation* gebruikt voor dit besef.¹⁴ Deze *spatialisations* kunnen volgens Lefebvre worden geanalyseerd in een analytische triade.¹⁵ Bij Lefebvre komt dit systeem naar voren als een *spatial triad*, waarin drie verschillende *spaces* op elkaar reageren. Rob Shields definieert dit als 'three axes which are dialectically related to each other in a shifting balance'.¹⁶ Naast Foucault en Lefebvre, stonden ook denkers als Michel de Certeau en Paul Virilio aan de basis van een grootschalige wending naar ruimte, die later ook aanzet gaf

tot hernieuwde interesse in bijvoorbeeld stadsgeschiedenis.

Tot slot is het concept *place* van grote invloed geweest op het belang van ruimte in recente geschiedschrijving. Dit concept, met zijn wortels in de sociale geografie, heeft een grote invloed gehad op geschiedwetenschappelijk onderzoek vanwege de mogelijkheden die het biedt tot het analyseren van betekenis in ruimte. Volgens Rivke Jaffe en Anouk de Koning zou *place* gedefinieerd kunnen worden als ‘a bounded form of space that has concrete physical features, is shaped by human experience and imbued with meaning.’¹⁷ *Place* speelt in het hedendaags onderzoek met een ruimtelijke insteek een belangrijke rol. Het begrip is gelieerd aan het abstractere concept ruimte, maar heeft meer aandacht voor de emotionele betekenis. Dit maakt het tot een geesteswetenschappelijk begrip dat makkelijk ingepast kan worden in historisch onderzoek.

De tweede ontwikkeling die heeft bijgedragen aan de Spatial Turn is de opkomst van *Geografische Informatiesystemen* (GIS). Naast de veranderende rol van ruimte in historisch onderzoek, waarin ruimte minder als decor en meer als actor in het historisch proces wordt beschouwd, is simultaan met deze ontwikkeling ook een technische ontwikkeling waar te nemen die invloed heeft op de manier waarop geschiedenis geschreven kan worden. Deze technische ontwikkeling laat zich vatten onder de noemer GIS. Dit is een verzamelnaam voor een groot aantal verschillende computersystemen waarin data gekoppeld worden aan een geografisch kader, bijvoorbeeld door een bepaalde database, zoals een inwonersregister, te koppelen aan een kaart. Naast de communicatieve voordelen die dit met zich meebrengt, kunnen dit soort onderzoeken nieuwe inzichten geven. Data die wellicht eerder bestudeerd zijn, kunnen in een ander licht gezien worden wanneer ze in GIS verwerkt zijn, met mogelijk nieuwe vragen en nieuwe antwoorden als resultaat. In ‘Beyond GIS. Geospatial technologies and the future’ bespreekt David Bodenhamer de technologische achtergrond en de versterkende werking die GIS heeft op de Spatial Turn.¹⁸ Hoewel GIS niet de oorzaak van de Spatial Turn is, draagt het volgens Bodenhamer wel ten zeerste bij aan de mogelijkheden voor historisch onderzoek. ‘Within GIS, users can discover relationships that make a complex world more immediately understandable by visually detecting spatial patterns that remain hidden in texts and tables.’¹⁹

Het gebruik van GIS kent echter wel beperkingen. Een voorbeeld van zo’n beperking is dat het voornamelijk helpt bij het beantwoorden van kwantitatieve vragen. De kwalitatieve vragen waar historici geïnteresseerd in zijn, zijn met behulp van GIS vaak moeilijker te beantwoorden. In het verlengde daarvan bestaat het probleem van de representatie van ruimte.

Richard White schrijft in het artikel 'What is Spatial History?'²⁰ dat kaarten in principe slechts een abstracte ruimte weergeven. Het onderzoek van het *Spatial History Lab* van Stanford University, waar hij ook tot behoort, is er op gericht om ook betekenis en ervaring in digitale kaarten te integreren, zodat de historicus ermee aan de slag kan. Zo noemt hij bijvoorbeeld een kaart over spoorwegen in het verleden, met daarop niet alleen een plattegrond van de routes van de treinen, maar ook geïntegreerde gegevens die gaan over de ervaring, zoals treintijden en tarieven.

DE SPATIAL TURN IN DE PRAKTIJK

Zoals gebleken heeft de Spatial Turn voornamelijk betrekking tot het feit dat ruimte een andere rol kreeg toegedicht in historische verklaringsmodellen. Ruimte is in hedendaags historisch onderzoek niet alleen een decor of een medium, maar heeft zelf ook agency en wordt sociaal geconstrueerd. Daarnaast valt GIS met de turn in verband te brengen. Hoe werken deze ideeën in de praktijk? Hoe wordt de Spatial Turn vertaald naar concreet empirisch historisch onderzoek?

Stadsgeschiedenis is de meest evidente historische subdiscipline waarin ruimte een prominente rol speelt. Het *Centre for Urban History* (CUH) in Leicester werd opgericht in 1985 en is het eerste centrum voor stadsgeschiedenis. Ook in Antwerpen is sinds 2003 een *Centre for Urban History*. Daarnaast kent Amsterdam het in 2013 opgerichte *Amsterdam Centre for Urban History* (ACUH), waar de drie geïnterviewde historici onderdeel van uitmaken. Bovendien is het sinds dit jaar ook mogelijk een master Stadsgeschiedenis te volgen aan de Universiteit van Amsterdam.

We spraken met Mario Damen. Hij is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en is samen met een postdoc en een AIO vorig jaar begonnen aan het onderzoeksproject *Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant*. In dit door NWO gefinancierde project wordt onderzocht hoe de vorst, de adel en de stedelijke elite de constructie, perceptie en representatie van hun territorium beïnvloedden.²¹ De afbakening en representatie van een vorstendom is niet vanzelfsprekend in de Middeleeuwen: terwijl we tegenwoordig direct een kaartbeeld voor ogen hebben, konden middeleeuwers zich bij een bepaalde politieke ruimte niet direct iets voorstellen. Eén van de onderzoeksvragen binnen het onderzoek van Damen is dan ook hoe middeleeuwse Brabanders een voorstelling maakten van de politieke ruimte. Hoewel hij zich in eerder onderzoek ook al bezig hield met de stedelijke ruimte, wordt in dit project een groter schaalniveau gekozen, in dit geval het hertogdom Brabant.

Het onderzoek van Damen vertrekt vanuit een specifieke onderzoeksvraag, maar is gericht op bronnen van allerlei aard:

administratieve bronnen zoals rekeningen, verhalende bronnen zoals kronieken en reisverslagen en iconografische bronnen zoals wapenschilden. Dat brononderzoek wordt dan vervolgens in een theoretisch kader geplaatst. Het is dan ook niet direct het uitgangspunt geweest dit onderzoek onder de *Spatial Turn* te laten vallen. In zijn eerdere onderzoek naar de stedelijke ruimte was Damen vooral gericht op architectuur en de openbare ruimte. Door de ideeën van de eerder genoemde Lefebvre en politiek-geograaf Stuart Elden kunnen de onderzoeksresultaten nu in een breder kader worden geïnterpreteerd. Met betrekking tot GIS stelt Damen dat het goede media zijn om onderzoeksgegevens naar een groter publiek te communiceren. Het is Damen echter wel duidelijk geworden dat er specifieke problemen zijn voor historisch onderzoek met behulp van GIS. Voor zijn onderzoeksproject moest er bijvoorbeeld eerst een basiskaart worden gemaakt om de verzamelde data te presenteren. De basiskaart die op dit moment gemaakt wordt door de Fryske Akademy, is gebaseerd op een achttiende-eeuwse kaart, omdat er geen geschikte middeleeuwse bronnen beschikbaar zijn.²²

Bob Pierik is promovendus aan de Universiteit van Amsterdam en is betrokken bij het project *The freedom of the streets. Gender and Urban Space in Europe and Asia (1600-1850)* waarin hij, onder begeleiding van Daniëlle van den Heuvel, onderzoek doet naar gender en ruimte in vroegmodern Amsterdam. Pierik benadrukt de betekenis van machtsverhoudingen in de *Spatial Turn*. De *Spatial Turn* laat onderzoekers inzien dat ruimte en machtsverhoudingen nauw verbonden zijn. Ruimte laat machtsverhoudingen zien, maar vormt en buigt deze machtsverhoudingen ook, waarbij een meer kritische benadering ontstaat over het idee van de productie van space.

Op een bepaalde manier creëren historici ook machtsverhoudingen; als historicus kies je altijd een kader. Het kader dat in de geschiedenis van ruimte en gender veel gebruikt wordt, is dat van een (vaak met 'modernisering') opkomende publieke en mannelijke sfeer die tegenover een private en vrouwelijke sfeer staat. Op deze dichotomie van publiek versus privaat wordt in het onderzoek van Van den Heuvel en Pierik teruggekomen, en deze *seperate spheres* zijn de reden waarom space van belang is in hun onderzoek. In het onderzoek wordt gekeken naar alternatieve kaders, die niet beginnen bij een scheiding tussen publiek versus privaat. GIS spelen ook bij dit onderzoek een belangrijke rol: op dit moment is Pierik bezig met het invoeren van sociale relaties in de stedelijke ruimte. Uit getuigenverklaringen probeert hij snapshots van het alledaagse leven te halen, om zo aan te kunnen duiden wat mensen doen

en waar mensen zich vaak begeven. Hiermee probeert Pierik aan te tonen hoe divers de groep Amsterdammers is en hoe volledig anders de *mental geography* van mensen kan zijn.²³

Tim Verlaan is verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam en publiceerde dit jaar de handelseditie van zijn proefschrift, getiteld *De ruimtemakers: projectontwikkelaars en de Nederlandse binnenstad 1950-1980*. Nu onderzoekt hij huidige debatten over gentrificatie als gevolg van een veel langer historisch proces, aangewakkerd door de stadsvernieuwingspraktijken van de jaren zestig en zeventig. Hij stelt dat de protestbewegingen uit de jaren zestig en zeventig, zoals de provo's, een culturele appropriatie van de ruimte hebben toegepast. De komst van deze bewegingen betekende niet dat sociaal-economisch zwakkeren de stad uit werden gedreven, maar de protestbewegingen keken wel op een nieuwe, bepaalde manier naar de stad; een manier die nog steeds relevant is. Verlaan benoemt de interactie tussen de mens en zijn omgeving. In zijn onderzoek speelt het ontwerp en de manier waarop mensen interacteren met het ontwerp een belangrijke rol. Als voorbeelden hiervan wijst hij op zogenaamde 'olifantenpaadjes', waarbij het eigenlijke ontwerp (trottoirs) wordt ondermijnd door interactie met de gebruiker.

Verlaan besteedt tevens aandacht aan het interdisciplinaire karakter van stadsgeschiedenis. Stadsgeschiedenis is bij uitstek een historische subdiscipline waarin concepten uit andere vakgebieden worden toegepast, zoals antropologie, architectuurgeschiedenis en sociale geografie.²⁴

CONCLUSIE

Ruimte is geen nieuwenling op het historisch toneel. Al sinds de professionalisering van de geschiedschrijving vormt de ruimte een onderdeel van het onderzoek. In de nationalistische geschiedschrijving van de negentiende eeuw en in werken van onder andere Sauer en Braudel speelt ruimte een enorme rol. Twee ontwikkelingen hebben echter bijgedragen aan de opkomst van de Spatial Turn. Ten eerste wordt ruimte agency toegedicht en wordt in de Spatial Turn verondersteld dat ruimte geconstrueerd wordt en dat ruimte niet neutraal is, wat nieuwe onderzoeksvragen heeft opgeleverd. Daarnaast heeft een technologische ontwikkeling in de vorm van GIS bijgedragen aan andere methoden in historisch onderzoek, hoewel het gebruik van GIS in historisch onderzoek beperkt blijft.

De Spatial Turn is uiteindelijk vooral een uiting van de bewustwording van de betekenis van ruimte als actor in de geschiedenis. Ruimte wordt hiermee het bestuderen waard. Hoewel de recente opkomst van de stadsgeschiedenis als subdiscipline van historisch onderzoek

in verband zou kunnen worden gebracht met de Spatial Turn, is ook dit niet een gehele omwenteling van de historische discipline, omdat stadsgeschiedenis ook naast de meer traditionele categorieën van historisch onderzoek kan bestaan, zoals gender-, politieke- of sociale geschiedenis. Kortom: niets nieuws onder de zon.

Lieve Ettes volgt de master Duitslandstudies aan de Universiteit van Amsterdam. Ze is in het bijzonder geïnteresseerd in de cultuurgeschiedenis van de Weimarrepubliek en Berlijn ten tijde van de Duitse deling.

Joël van der Moore volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is geïnteresseerd in Spatial History, in het bijzonder de geschiedenis van de stad in de negentiende en twintigste eeuw.

NOTEN

- 1 Dit artikel maakt gebruik van de scriptie *Ruimte en tijd, Lefebvre en de historicus. De invloed van Henri Lefebvre op hedendaags historisch onderzoek*, van Joël van der Moore (2017) (begeleider dr. C.M. Lesger).
- 2 Interview met Jacques Bos, 13-10-2017.
- 3 Jo Guldi, 'The Spatial Turn in History · Spatial Humanities' <<http://spatial.scholarslab.org/spatial-turn/the-spatial-turn-in-history/index.html>> [geraadpleegd 26 mei 2017].
- 4 Ibidem.
- 5 Ibidem.
- 6 Andrew C. Isenberg, 'Historicizing natural environments. The deep roots of environmental history', in: Lloyd Kramer ed., *A companion to Western historical thought* (Malden 2008) 372–389, 376.
- 7 Ibidem.
- 8 Philip J. Ethington, 'Placing the past. "Groundwork" for a spatial theory of history', *Rethinking History* 11 (2007) 465–493.
- 9 Ibidem, 468–469.
- 10 Interview met Jacques Bos, 13-10-2017.
- 11 Michel Foucault, 'Des espaces autres', *Architecture, Mouvement, Continuité* 5 (1984) 46–49.
- 12 Michel Foucault, 'Des espaces autres', *Empan* 54 (2004) 12–19, 12. Een vrije vertaling zou kunnen zijn: 'De huidige tijd is bovenal de tijd van de ruimte. (...) Ik geloof dat we op een moment zijn, waarop de wereld minder als een groot leven dat zich zou ontwikkelen in tijd wordt ervaren, maar als een netwerk dat punten verbindt en strengen kruist.' (vertaling door de auteurs)
- 13 Rob Shields, 'Henri Lefebvre', in: Phil Hubbard en Rob Kitchin ed., *Key thinkers on space and place* (London 2011) 279–285, 281.
- 14 Ibidem.
- 15 De triade wordt ook door Edward Soja ter hand genomen, uitgebreid en aangepast tot een trialectisch systeem. Edward W. Soja, *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory* (Londen & New York 1989); Edward W. Soja, *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places* (Cambridge, MA etc. 1996).
- 16 Shields, 'Henri Lefebvre', 281.
- 17 Rivke Jaffe en Anouk Koning de, 'Urban places', in: Anouk de Koning, *Introducing urban anthropology* (Abingdon 2016), 32.
- 18 David J. Bodenhamer, 'Beyond GIS: Geospatial Technologies and the Future of History', in: *History and GIS* (Dordrecht 2013) 1–13.
- 19 Ibidem, 3.
- 20 Richard White, 'What is Spatial History?', *The Spatial History Project* <<https://web.stanford.edu/group/spatialhistory/cgi-bin/site/pub.php?id=29>> [geraadpleegd: 22-10-2017].
- 21 'Imagining a territory. Constructions and representations of late medieval Brabant' <<https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/onderzoeksprojecten/i/48/13548.html>> [geraadpleegd 20 oktober 2017]. Zie ook de twee blogs van het project in het Nederlands en het Engels: <https://brabantica.org/> en <https://imaginedterritories.com/>
- 22 Interview Mario Damen, 6-10-2017.
- 23 Interview Bob Pierik, 9-10-2017.
- 24 Interview Tim Verlaan, 19-10-2017.

'WEAPONS OF MASS-INSTRUCTION'

De rol van geschiedenis in de neergang van de Sovjet-Unie

Ewout Hasken

De geschiedenis van de Sovjet-Unie stond dit jaar veel in de belangstelling. De eeuwviëring van de revoluties van 1917 resulteerde in een veelheid aan tentoonstellingen, lezingen, debatten en publicaties over de eerste communistische staat. Aandacht voor de grote en lange politieke invloeden en gevolgen was er voldoende, maar de eigen omgang met het verleden door de Sovjets ontbrak veelal. Terwijl juist het politieke belang van de geschiedenis zo duidelijk aanwezig was in de Sovjet-Unie. Vooral in de nadagen van het regime speelde het verleden een belangrijke rol in pogingen van de Sovjetbevolking en haar leiders om de Sovjet-Unie te hervormen.

Geschiedenis was alomtegenwoordig in de Sovjet-Unie. De Unie vond haar ideologisch fundament niet alleen in de 'objective laws of history', eveneens voorzag het verleden zowel het leiderschap als de bevolking van een betekenisvol narratief waarmee het heden kon worden geduid.¹ In de verschillende transformaties die de Sovjetstaat onderging speelde geschiedenis een belangrijke rol. Toen de Sovjet-Unie haar laatste politieke omwenteling doormaakte onder Michael Gorbatsjov, keken de bevolking en haar leiders dan ook niet zozeer naar de toekomst, maar wendden zij zich juist tot het verleden voor inspiratie.² Dit artikel laat zien dat deze fixatie op de Sovjetgeschiedenis geworteld was in een overtuiging om niet langer weg te kijken van de teloorgang en het disfunctioneren van zowel de Sovjetstaat als –maatschappij. Met behulp van het verleden werden de problemen van de Unie niet alleen bespreekbaar, maar konden ze ook worden bestreden. Door de nadruk te leggen op het belang van het verleden voor zowel het leiderschap als de bevolking, verbindt dit artikel de belangrijke rol van geschiedenis in de Sovjetmaatschappij met de strijd tussen elites en massa, tussen bevolking en leiderschap, die de Sovjet-Unie van begin af aan karakteriseerde.³

Hoe het kon dat zo'n stabiel ogende wereldmacht als de Sovjet-Unie zo snel en onverwacht ten onder ging, intrigeert onderzoekers.⁴ Toen Gorbatsjov in 1985 aan de macht kwam, hield niemand het voor mogelijk dat de Sovjet-Unie in minder dan tien jaar zo radicaal zou transformeren dat de Unie op hield te bestaan.⁵ Onder aanvoering van Gorbatsjov en zijn geloof in glasnost en perestrojka onderging de Unie echter zulke

ingrijpende politieke, economische en sociale veranderingen dat in 1991 het doek vrij onverwachts viel voor de Sovjet-Unie. In de kern draait dit debat om het idee dat het Sovjetsysteem van buiten een homogene monoliet leek, terwijl het in werkelijkheid bestond uit een gemeenschap van verschillende individuen en groepen elk met hun eigen belang. Toen de hervormingen effect begonnen te sorteren, konden deze uiteenlopende belangen niet langer in het systeem verenigd worden en stortte de Sovjet-Unie als gevolg in.⁶

Geschiedenis speelde een belangrijke rol in deze ondergang, net zoals het had gedaan gedurende eerdere politieke veranderingen in de Sovjet-Unie. Het geeft een belangrijk verband aan tussen de perceptie van het verleden en de politieke realiteit van de late jaren tachtig en hoezeer deze elkaar beïnvloedden. Dat het leiderschap van de Sovjet-Unie zich hier bewust van was, mag duidelijk zijn. Al vroeg na de revolutie van 1917 maakte het nieuwe regime op bevel van Stalin geschiedenis tot een ‘weapon of mass-instruction’ in de vorm van de *History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks): Short Course* (1938); het geschiedenisboek over het verleden van de

V.I. Lenin Staatsbibliotheek, november 1986.
(bron: RIA Novosti Archive)

Communistische Partij.⁷ Nikita Chroesjtsjov toonde opnieuw het belang van geschiedenis in de Sovjetpolitiek toen hij in 1956 met zijn geheime toespraak niet alleen het verleden – hoewel alleen gedeeltelijk – onder Stalin herzag, maar ook navolging kreeg met het verschijnen van meerdere ‘histories offering a more critical interpretation as well as a fuller picture of the Soviet past’.⁸ Ook onder Brezjnev bleek het verleden een belangrijk middel voor politieke verandering, hoewel het nu eerder een terugkeer naar autoritarisme betrof. De kritische geschiedenissen en publicaties die instrumenteel bleken voor Chroesjtsjovs ‘dooi’ werden nu gezien als een bedreiging voor de elite en werden daarom verboden. Toen Gorbatsjov aantrad als Secretaris-Generaal bleek dat deze relatie nog steeds van belang was voor de politieke realiteit in de Sovjet-Unie.

DE NOODZAAK TOT HERVORMEN

Wanneer gekeken wordt naar de Sovjetbevolking en haar leiderschap gedurende de Gorbatsjovjaren, valt op dat de obsessie met geschiedenis het product was van een dynamiek tussen hervormingen van onderop en bovenaf. Waar de benadering van het verleden door het leiderschap vooral

werd ingegeven door hun wens tot revolutie van boven, werd de interesse in geschiedenis van het volk gekarakteriseerd door organisatie van onderop en persoonlijke aspecten.

Voor een groot deel van de Sovjetbevolking was focus op het verleden een direct gevolg van de persoonlijke herinneringen en oogengetuigenverslagen van nabije familie en vrienden die Stalins Terreur aan de lijve hadden ondervonden. Tijdens de jaren van Chroesjtsjovs 'dooi' hadden sommige herinneringen al sporadisch en op beperkte schaal hun weg gevonden naar de publieke sfeer. Nadat de terugkeer naar autoritarisme onder Brezjnev en zijn volgelingen over leek, kwamen deze herinneringen opnieuw naar boven. Als gevolg van de afnemende censuur ten tijde van Gorbatsjov kwam voor het eerst een groter publiek steeds vaker in aanraking met de ervaringen van Stalins slachtoffers, die vaak weinig aan de verbeelding overlieten. Talloze verhalen, vaak door overlevenden zelf verteld, verspreidden zich door de Sovjetmedia. Prominente slachtoffers die na het afzetten van Chroesjtsjov waren verbannen uit de publieke sfeer, zagen hun werken en namen weer verschijnen. De verschikkingen van Stalins bewind werden niet langer verborgen en voor het eerste werden slachtoffers op grote schaal erkend.⁹

Dit proces van erkenning gebeurde zowel in de onderste als bovenste lagen van het Sovjetsysteem. Gorbatsjov en andere hervormers in het Politbureau realiseerden zich dat deze aandacht voor slachtoffers, en daarmee het verleden, van groot belang was voor hun hervormingsagenda. Om een grondige herstructurering van maatschappij en staat te bewerkstelligen richtten de hervormers zich daarom op de Sovjetgeschiedenis als instrument om de houdbaarheid en samenhang van het bestaande systeem te evalueren.¹⁰ Geschiedenis werd daarmee een middel om hervormingen te legitimeren.

Dit gebruik van het verleden als legitimatie voor herstructurering was echter niet direct aanwezig toen Gorbatsjov in 1985 de macht overnam. Integendeel, gedurende de eerste achttien maanden van zijn bewind als

Persoonlijke eigendommen van slachtoffers, gevonden bij een executieplaats nabij Petrozavodsk in het noordwesten van Rusland, zijn tentoongesteld voor nabestaanden in juli 1991.
(bron: RIA Novosti Archive)

Secretaris-Generaal behield het Politbureau publiekelijk een zeer conservatieve houding ten aanzien van het verleden. In een herdenkingstoespraak over de overwinning in de Tweede Wereldoorlog klonk een orthodoxe interpretatie van het verleden door.¹¹ Stalin werd nog steeds neergezet als de leider zonder wie de overwinning nooit zou zijn behaald. Er was geen enkele indicatie dat een heroverweging van het stalinisme op tafel lag. Daarnaast berichtte de Sovjetmedia eveneens ouderwets positief over een interview met de trouwe stalinist Vjatsjeslav Molotov. Al met al leek voor de buitenwereld in deze eerste maanden een herziening van de Sovjetgeschiedenis zeer onwaarschijnlijk.¹²

Achter de schermen begonnen daarentegen de eerste contouren van een verandering in de omgang met het verleden zich af te tekenen binnen het partijapparaat. Vooral de erkenning van slachtoffers van het stalinisme kreeg aandacht. Dit gebeurde in de vorm van voorzichtige en geheime onderzoeken naar mogelijk eerherstel van partijleden die het slachtoffer waren geworden van Stalins Terreur. Dit gold voor mensen die geen onderdeel waren geweest van de beperkte rehabilitaties onder Chroestsjov. Al snel kregen deze pogingen navolging met een grotere campagne vanuit het Politbureau om veel meer van Stalins slachtoffers te rehabiliteren. Waren onder Chroestsjov nog 700.000 mensen in aanmerking gekomen voor eerherstel in een periode van acht jaar, twintig jaar later werden onder aanvoering van Gorbatsjov in minder dan twee jaar meer dan een miljoen mensen gerehabiliteerd.¹³

Dit proces van erkenning en rehabilitatie werd bovendien verder versterkt van bovenaf door de aanstelling van meerdere radicale hervormers met een kritische houding tegenover het stalinistische verleden. De toetreding van Aleksandr Jakovlev tot het Politbureau als hoofd propaganda, en daarmee in essentie de eindverantwoordelijke voor alle ideologische kwesties, plaveide de weg voor een nieuwe benadering van het verleden.¹⁴ In de publieke sfeer kwam deze verandering tot uiting door de scherpe draai van het Politbureau ten aanzien van haar omgang met het verleden in 1986. In de loop van dat jaar stelde het Politbureau meerdere nieuwe, hervormingsgezinde eindredacteuren aan bij verschillende weekbladen en literaire tijdschriften, zoals *Moscow News*, *Ogonyk*, *Novi mir* en *Znamya*. Deze bladen bleken van grote invloed op de roep om hervormingen in de samenleving.¹⁵ In combinatie met de beslissing van het Politbureau om censuur te verminderen, zorgden deze aanstellingen ervoor dat geschiedenis *breaking news* kon worden. Dit werd nog verder gestimuleerd door de publicatie van verschillende voorheen verboden werken. Doordat boeken met een kritische insteek zoals Boris Pasternaks *Dokter Zjivago* en Anatoli Rybakovs *Kinderen van de Arbat*

steeds in delen gepubliceerd werden, groeide hun impact over een lange periode.¹⁶ Naast nieuwe aanstellingen in de media, droeg ook de aanstelling van kritische hervormers in de wetenschap bij aan een nieuwe omgang met het verleden. De aanstelling van Joeri Afanasjev, een onverzettelijke voorstander van hervormingen, als rector van het Staat-Historisch Archief in Moskou was een belangrijke stap in de veranderende perceptie van het Sovjetverleden.¹⁷

Al deze van bovenaf opgelegde veranderingen maakten het niet alleen mogelijk om de voorheen vergeten slachtoffers te herdenken, maar ze zorgden er bovenal voor dat deze persoonlijke herinneringen zich door de samenleving konden verspreiden. Voorheen waren deze herinneringen alleen in een beperkte persoonlijke sfeer van familie en vrienden bekend. Geschiedenis werd nu echt belangrijk nieuws en veranderde zo percepties van het verleden. Deze nieuwe omgang met het verleden werd bovendien, vooral tijdens de latere Gorbatsjovjaren, verder gestimuleerd door de opkomst van onafhankelijke en van onderop georganiseerde bewegingen die zich kritisch bezighielden met geschiedenis. Op zoek naar historische waarheid richtten deze bewegingen zich vooral op het openbaren van historisch bewijs van misdaden en onderdrukking, vaak letterlijk door het openen van massagraven uit de tijd van Stalins Terreur.¹⁸ De belangrijkste van deze bewegingen was Memorial, dat zichzelf tot taak stelde grondige destalinisatie te bewerkstelligen door niet alleen een monument voor de slachtoffers van stalinisme op te richten, maar ook door het verleden toegankelijk te maken door een bibliotheek en archief te openen.¹⁹ Daarnaast voorzag de beweging ook in een sociale taak door niet alleen slachtoffer te identificeren en te herdenken, maar ook de in aantal snel afnemende overlevenden te ondersteunen.²⁰ In haar zoektocht naar historische waarheid brak Memorial het monopolie van de staat op het verleden. Eindelijk werd het voor overlevenden en nabestaanden mogelijk om slachtoffers te herdenken.

Deze hervormingen en aanstellingen hadden een merkbaar effect op de samenleving. Het verzekerde het hervormingsgezinde leiderschap ervan dat de oorspronkelijke Sovjetmythologie die zo lang de politieke, economische en sociale verhoudingen had gelegitimeerd haar kracht aan het verliezen was. Sinds de Oktoberrevolutie in 1917 waren deze mythes een belangrijk onderdeel van het solide fundament waarop het Sovjetsysteem gebouwd was. Hun duurzaamheid en vermogen om mensen te inspireren droegen er aan bij dat het systeem stand hield.²¹ Het nieuwe leiderschap onder aanvoering van Gorbatsjov zag deze mythes eerder als dogma's die hervormingen tegenhielden dan als inspirerende oproepen tot verandering. Binnen de Communistische Partij werd dit vooral duidelijk in

het besluit om Stalins *Short Course* over de geschiedenis van de Partij te vervangen door een nieuwe versie. Deze versie werd echter afgewezen omdat er niet genoeg aandacht in uitging naar de negatieve kanten van de Sovjetgeschiedenis.²² De mythes, zoals het idee dat de Partij zich had ontwikkeld in een aaneenschakeling van successen en overwinningen, het brandmerken van mensen die fouten hadden gemaakt als tegenstanders van marxisme-leninisme of de gedachte dat alle partijdocumenten waar en correct waren, moesten worden doorbroken. Met het tegengaan van dogma's als deze hoopte het leiderschap dat zowel *apparatsjiks* als het volk zich zouden inzetten voor een transparante hervorming van het systeem.²³ Door het verleden toegankelijk te maken probeerden het leiderschap dus niet alleen het dogmatisme dat de Sovjet-Unie zolang had gekarakteriseerd tegen te gaan, maar vooral ook een kritische evaluatie van het systeem aan te moedigen.

TEGENSTAND

De persoonlijke verbintenis van de Sovjetbevolking met het verleden door herinneringen en ooggetuigenverslagen sloot perfect aan op de hervormingsagenda van het leiderschap onder aanvoering van Gorbatsjov. De hervormers waren daardoor in staat geschiedenis te gebruiken voor een kritische evaluatie van de bestaande samenleving en als legitimatie voor de noodzaak tot hervormingen. De analyse dat deze veranderingen noodzakelijk waren werd echter niet door iedereen gedeeld en was niet onomstreden. Integendeel, doordat de nieuwe kritische benadering rondom de Sovjetgeschiedenis zo nauw verbonden was met herinneringen aan de erfenis en het regime van Stalin, politiseerde de omgang met het verleden sterk.

Het tweeslachtige karakter van Stalins lange heerschappij verdeelde herinneringen en interpretaties. De indrukwekkende nationale successen van industrialisatie en de belangrijke overwinning op Nazi-Duitsland in de Tweede Wereldoorlog stonden tegenover de even omvangrijke misdaden en onderdrukking die zo veel slachtoffers hadden gemaakt. Het gebruik van deze dubbelzinnige geschiedenis in de hoop hervormingen te stimuleren – zoals Chroesjtsjov had geprobeerd en nu Gorbatsjov deed – of om juist de status quo te behouden door de nadruk te leggen op de nationale successen – zoals Brezjnef en zijn opvolgers hadden gedaan – politiseerde het verleden des te meer.²⁴ De omgang met het verleden werd daarmee niet enkel een vorm van oppositie tegen het bestaande in verval geraakte systeem, maar ook een middel voor verzet tegen hervormingen.²⁵

Oppositie tegen de hervormingen groeide zowel in de samenleving als binnen het staats- en partijapparaat. Ook hier ontwikkelde zich een dynamiek tussen verandering van bovenaf en onderop. Dit culmineerde in

de publicatie van de Andrejeva-brief. Na een recensie van een toneelstuk dat hard oordeelde over Stalin te hebben gelezen, schreef Nina Andrejeva in reactie een zeer kritische brief over de hervormingen onder leiding van Gorbatsjov. Ze focuste daarbij vooral op de naar haar idee oneerlijke behandeling van Stalin en de onjuiste interpretatie van het verleden bij de legitimatie van deze hervormingen.²⁶ Andrejeva vergoelijkte de misdaden onder Stalin en betoogde dat er juist meer nadruk gelegd moest worden op de indrukwekkende prestaties die onder zijn leiding tot stand waren gekomen. Mijlpalen zoals industrialisatie, collectivisatie en zelfs de creatie van de Sovjet-Unie die het land op gelijke voet hadden gebracht met andere wereldmachten, werden volgens Andrejeva bij het grofvuil gezet door hun implicatie met

Negentiende congres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, juni 1988. Het partijcongres waar publiekelijk onder aanvoering van Gorbatsjov stappen werden gezet voor meer democratisering.
(bron: Numerius)

Stalins veronderstelde misdaden.²⁷ Met haar brief paste Andrejeva in de bewezen Sovjetstrategie om behaalde successen te benadrukken om zo de status quo te behouden. Haar betoog sloot perfect aan bij pogingen van reactionaire krachten binnen het staats- en partijapparaat om Gorbatsjovs hervormingen te blokkeren.

Gedurende de eerste helft van 1988 werd de weerstand tegen hervormingen meer en meer merkbaar in het staats- en partijapparaat.²⁸ Conservatieve tegenstanders van hervormingen in het Politbureau en andere gelederen voelden niet veel voor veranderingen die hun positie bedreigden. Andrejeva's brief werd herschreven onder begeleiding van een redacteur die in nauw contact stond met Jegor Ligatsjov, een conservatief lid van het Politbureau. Dit laat zien dat in ieder geval sommigen in het leiderschap de reactionaire toon van de brief onderschreven. Hoewel Ligatsjov later zijn betrokkenheid ontkende, doet de verspreiding van de brief anders vermoeden. Zo verscheen de brief 'toevallig' tijdens zowel Gorbatsjovs als Jakovlevs afwezigheid en belegde Ligatsjov een bijeenkomst van invloedrijke redacteurs op de ochtend van verschijning

om de brief te benadrukken – opvallend genoeg zonder de twee bekendste liberale redacteuren uit te nodigen. Bovendien instrueerde hij het staatspersbureau TASS publicatie van de brief ‘aan te bevelen’ bij dagbladen verspreid over de hele Sovjet-Unie. In de veronderstelling dat de brief een officiële verandering in beleid betekende, publiceerden lokale kranten de brief en benaderden politieke tegenstanders van de hervormingen Ligatsjov om hem van hun steun te verzekeren. Het is zeer waarschijnlijk dat Ligatsjov, gesteund door verschillende elementen binnen het staats- en partijapparaat, deze kans greep om de hervormingen van Gorbatsjov te dwarsbomen. Interessant genoeg maakte Ligatsjov hierbij gebruik van dezelfde methoden als zijn hervormingsgezinde collega's. Met behulp van Andrejeva's brief beriep hij zich op een specifieke interpretatie van het verleden om de hervormers en hun veranderingen aan te vallen.²⁹

MOREEL OORDEEL

Hoewel het enige tijd duurde voordat de hervormers een antwoord hadden op Andrejeva's brief, hield hun weerlegging niet op bij het punt voor punt bestrijden van de inhoud van de brief. De hervormers brachten de schrijfster en haar beschermheren binnen het partijapparaat in diskrediet.³⁰ Deze strategie bleek succesvol. Belangrijker is echter dat het antwoord van het leiderschap op Andrejeva's brief laat zien hoe de hervormers geschiedenis gebruikten om oppositie en verzet tegen de hervormingen te ondermijnen. Andrejeva, en daarmee haar reactionaire beschermheren, werden ervan beschuldigd pijnlijke kwesties uit het verleden te verzwijgen en uit de weg te gaan om zo het bestaande systeem in stand te houden.³¹ Door hun ogen te sluiten voor de donkere bladzijden van de geschiedenis beledigden de antihervormers niet alleen de slachtoffers van het stalinisme, maar maakten zij bovendien hervorming onmogelijk.³² Het verraadt een belangrijke reden waarom het leiderschap zo geobsedeerd was met het verleden. Door zich tot het verleden te wenden kon de hervormingsagenda namelijk van bovenaf beschermd worden. Elke tegenstand kon met een verwijzing naar het verleden weerlegd worden met een morele onderbouwing.

Van onderop toonde de Sovjetbevolking belangstelling voor geschiedenis vanuit eenzelfde gedachte. Door hun persoonlijke omgang met het verleden konden zij de officiële geschiedenis niet enkel onderzoeken, maar ook weerleggen. Met als gevolg dat het morele failliet van het bestaande systeem inzichtelijk werd. Dit verklaart niet alleen de interesse voor het verleden in de Sovjetsamenleving, maar toont bovenal een poging van de bevolking om geschiedenis zich eigen te maken ten koste van de staat. De talloze berichten in de media die de gruwelijkheden van Stalins Terreur beschreven, riepen twijfels op over de vermeende

morele superioriteit van het systeem. Bovendien liet het werk van mensen zoals Dimitri Jurasov de omvangrijke schaal van de repressies en het ware lot van veel slachtoffers zien.³³ Jurasov had in het geheim via zijn werk als archivaris bij onder meer het hooggerechtshof, jarenlang grote hoeveelheden informatie over slachtoffers verzameld en opgeslagen in zijn eigen archief. Dit archief maakte voor het eerst inzichtelijk, op basis van bronnen in plaats van schattingen, hoe omvangrijk Stalins Terreur was geweest.³⁴ Maar Jurasov was zeker niet de enige met een gretigheid om de officiële geschiedenis kritisch te benaderen.

Integendeel, de vroege pogingen tot destalinisatie tijdens Chroesjtsjovs 'dooi' die al afgedaan hadden aan de overtuigingskracht van eerdere interpretaties van het verleden, leidden bij verschillende groepen in de Sovjetsamenleving tot de constructie van nieuwe historische continuïteiten om hun eigen bestaan te legitimeren. Deze zoektocht naar aansluiting met het verleden verdween niet volkomen tijdens Brezjnevs regeerperiode, maar verschoof naar de private sfeer.³⁵ Deze verplaatsing van het verleden naar de private sfeer kan ook verklaren waarom vooral tijdens de eerste jaren onder Gorbatsjov het maatschappelijk middenveld, in plaats van professionele historici, een voortrekkersrol op zich namen aanzien van de omgang met het verleden. Om conflicten met de partij en mogelijke represailles uit de weg te gaan, richtten historici zich veel vaker op bronbeschrijvingen en bewijs verzamelen dan het politiek veel riskantere trekken van conclusies.³⁶ Dit lieten de geschiedkundigen liever over aan de private sfeer. Bovendien was meer of minder kritisch onderzoek naar de partij en staat carrière-technisch vaak een doodlopende straat. Om nog maar te zwijgen van persoonlijke represailles. In de private sfeer kon het verleden vrij van restricties van de Partij echter dienen als een positief alternatief voor de bestaande realiteit en zelfs als een gids naar een betere.³⁷

Nu onder leiding van Gorbatsjov verandering en hervorming steeds prominenter werden binnen het publieke debat, rees ook de fixatie op het verleden vaker uit de private sfeer. Steeds vaker en luider zetten vooral intellectuelen en dissidenten hun vraagtekens bij de morele dimensies het Sovjetsysteem. Ze presenteerden zichzelf als het morele kompas van de samenleving nu het bestaande bureaucratische apparaat begon af te brokkelen.³⁸ Naast hun eigen interesse in het verleden was deze positionering van intellectuelen en dissidenten ook een gevolg van hun kennis, door middel van *samizdat* en *tamizdat*, van voorheen verboden kritische – vooral literaire – werken die nu pas breed in de media verschenen.³⁹ Dit in combinatie met hun eigen ervaringen, maakte dat de dissidente intelligentsia al tijdens de Brezjnevperiode in aanraking kwam

met misdaden en onderdrukkingen uit het verleden. Dat deze werken nu in de media verschenen stimuleerde velen een kritischere houding ten opzichte van het officiële verleden aan te nemen. Het verschijnen van verschillende tot voor kort verboden culturele werken bevorderde dit proces nog meer.

In het bijzonder valt daarbij Tengiz Abuladzes film *Repentance* op. Hoewel vertoningen aanvankelijk vooral in de grote steden Moskou en Leningrad populair waren, genoot de film snel zeer grote populariteit.⁴⁰ Abuladze creëerde een allegorie over de Sovjet omgang met het verleden en Stalins misdaden door een verhaal te vertellen over verschillende herinneringen aan een dode dictator. De film volgt een van zijn slachtoffers en haar weigering haar herinneringen aan te passen of de dood en het lijden van haar ouders te vergeten.⁴¹ Met dit verhaal instrueerde Abuladze zijn publiek niet alleen kritisch met het verleden om te gaan, maar vooral ook moreel waakzaam te zijn.

Hoewel *Repentance* al vroeg in de jaren tachtig klaar was, duurde het tot 1987 voordat, met veel hulp van Jakovlev, Gorbatsjovs chef ideologie, Abuladze zijn film kon vertonen.⁴² De betrokkenheid van het Politbureau bij de distributie van de film laat duidelijk zien hoe het verleden leiderschap en bevolking verbond. De kritische omgang met het verleden van de bevolking om de morele tekortkomingen van het systeem zichtbaar te maken sluit naadloos aan op de pogingen van bovenaf om het bestaande systeem te evalueren. Bovendien werd deze kritische omgang met het verleden van onderop verder gestimuleerd door het gebruik van geschiedenis door het leiderschap om conservatieve en reactionaire collega's zwart te maken.

ALTERNATIEVEN

Deze kritische omgang met het verleden en de daaropvolgende realisatie dat het Sovjetsysteem moreel failliet was, resulteerde erin dat het domein van geschiedenis, in plaats van de politiek, een cultureel en sociaal geaccepteerde plek werd om de toestand van de Sovjetsamenleving te bediscussiëren.⁴³ Door zich tot het verleden te wenden waren mensen in staat hervormingen van de huidige politieke, economische en sociale structuren voor zich te zien. Dit bood zowel het leiderschap als de bevolking een extra reden om zich tot het verleden te wenden.

Door het verleden toegankelijk te maken en te ontdoen van oude dogmatische interpretaties, konden de hervormers alternatieven voor het bestaande systeem bieden die zowel geworteld waren in Sovjetideologie als het eigen verleden. Verzwegen gedachtegoed dat voorheen gezien werd als afwijkend van de partijlijn, kon nu dienen als inspiratie. Dit komt duidelijk naar voren wanneer wordt gekeken naar de rehabilitatie

van verschillende partijleden en de hernieuwde waardering voor Lenins Nieuwe Economische Politiek (NEP). Deze rehabilitaties waren niet zozeer bedoeld als goede daad, maar dienden bovenal als instrument en theoretische legitimatie voor hervormingen. Het voorzag de hervormers van theorieën en alternatieven die tot voor kort ontbraken in het debat of in ieder geval niet publiekelijk besproken werden. Bovendien was dit gedachtegoed afkomstig van Sovjetwetenschappers, wat betekende dat oplossingen voor de bestaande problemen binnen het socialistisch systeem gevonden konden worden. De socialistische droom van de Sovjet-Unie was dus nog niet verloren. Het voorheen verzwegen verleden toonde dat de lijn van Marx naar Lenin niet noodzakelijkerwijs doorliep naar de economische misère, onderdrukking en misdaden van Stalin.⁴⁴ Misschien was er ergens een verkeerde afslag genomen.

De meest opvallende en belangrijkste rehabilitatie is die van Nikolaj Boecharin. Boecharin was een voorstander van Lenins NEP. Hij zette zijn vraagtekens bij Stalins nadruk op gedwongen collectivisatie en opteerde liever voor een meer 'liberale' optie.⁴⁵ Bovendien contrasteerde zijn steun voor een meer gematigde politieke koers sterk met Stalins agenda. Voor Gorbatsjov en de hervormers kon Boecharin dienen als inspiratie. De alternatieve weg naar de socialistische heilstaat die Boecharin had voorgestaan, liet niet alleen zien dat invloedrijke vroege socialistische andere visies voor de Sovjet-Unie hadden gehad. Bovenal diende Boecharins gedachtegoed en veroordeling als een aanklacht tegen de stalinistische trekken van het bestaande systeem. Naast Boecharin werd ook de reputatie van andere voorheen als dissident bestempelde wetenschappers zoals de economen Nikolaj Kondratjev en Aleksandr Tsjajanov in ere hersteld. Als gevolg werden voorheen politiek ontoegankelijke onderzoeksgebieden ontgonnen.⁴⁶ Deze rehabilitaties droegen bovendien ook weer bij aan de afbrokkelende morele superioriteit van het Sovjetsysteem; hoe kon het toch dat deze knappe koppen in showprocessen veroordeeld waren door middel van valse beschuldigingen?

Naast rehabilitaties richtten de hervormers zich ook op alternatieven voor het bestaande systeem die werkelijk hadden bestaan. Vooral Lenins NEP diende als voornaamste alternatief voor de bestaande economische structuur met diepe wortels in de Sovjetideologie. Lenin was per slot van rekening de vader van de Sovjet-Unie. Bovendien waren deze alternatieven uit het tijdperk Lenin niet besmet met de economische ellende en onderdrukking van het stalinisme. NEP bood een weg uit de bestaande geleide economie naar een systeem dat economische planning combineerde met marktverhoudingen en particulier ondernemerschap, terwijl het nog steeds stevig ingebed was in een Sovjetkader.⁴⁷ De focus

werd gelegd op welke actuele lessen geleerd konden worden van NEP. Het werd daarmee een model voor de hervormingen. Bovendien kon Lenins besluit om oorlogscommunisme te vervangen door NEP ook gebruikt worden als voorbeeld dat radicale verandering in organisatievorm mogelijk en soms zelfs noodzakelijk was binnen de Sovjet-Unie.⁴⁸ Door zich te beroepen op Lenins NEP konden de hervormers zich verdedigen tegen kritiek dat ze Sovjetprincipes verkwanselden en tegelijk meer steun vergaren voor hun hervormingen.

Net zoals het leiderschap zich wendde tot het verleden om alternatieven te vinden om verandering van bovenaf te bewerkstelligen, keek de bevolking naar het verleden in de hoop de Sovjetdroom te redden. Een kritische omgang met het verleden betekende namelijk geenszins dat mensen moedwillig de bestaande ideologie wilden ondermijnen of radicaal hun eigen wereldbeeld wilden veranderen.⁴⁹ Integendeel, het aangrijpen was veel meer bedoeld om socialistische alternatieven voor de huidige situatie te vinden. Een duidelijk voorbeeld hiervan is Michail Shatrovs toneelstuk *Onward..., Onward..., Onward....* In een scène bejubelt Lenin, neergezet als het liberale alternatief voor Stalin, een speech van Rosa Luxemburg die de noodzaak voor meer democratie onderstreept. Door Lenin zo duidelijk tegenover de grondlegger van het bestaande bureaucratische systeem te plaatsen, bood Shatrov zijn publiek niet alleen een alternatief met sterke Sovjetwortels, maar impliceerde hij ook dat Lenin een ander plan voor de Sovjet-Unie voor ogen had. Ware het niet voor zijn ontijdige dood en de komst van Stalin, dan had de Unie er heel anders uitgezien.⁵⁰ Deze kritische omgang met het verleden en de roep om hervorming die eruit volgde, leidde ertoe dat steeds vaker vraagtekens werden geplaatst bij het Sovjetparadigma. Uiteindelijk waren zelfs Lenin en de Oktoberrevolutie niet meer verheven boven kritisch onderzoek.⁵¹

CONCLUSIE

Uiteindelijk droeg deze kritische omgang met het verleden onvermijdelijk bij aan de ondergang van de Sovjet-Unie. Het zat verankerd in de politisering van het verleden door zowel de bevolking als het leiderschap. Bij beide was hun fixatie op het verleden geworteld in een vastberadenheid om de acute problemen van het disfunctionerende en afbrokkelende staats- en partijapparaat bespreekbaar te maken en op te lossen. De Sovjetbevolking was al sterk verbonden met het verleden door persoonlijke herinneringen en relaties met slachtoffers van onderdrukking. Dit werd verder gestimuleerd door het gebruik van geschiedenis door het leiderschap in een poging de noodzaak tot hervormen te legitimeren. Daarnaast bood geschiedenis de bevolking een mogelijkheid om bestaande Sovjetsysteem kritisch te bediscussiëren. Hoewel het verleden aanvankelijk

nog in Sovjetideologie gewortelde alternatieven bood, toonde een voortdurende kritische benadering van dit verleden het morele failliet van het systeem.

Het leiderschap bleef echter nog sterk aan de Sovjetgeschiedenis hechten, omdat het hen op twee manieren zekerheid bood. Allereerst konden de hervormers uit de Sovjetgeschiedenis putten om alternatieven te bieden voor het bestaande systeem, alternatieven die nog steeds geworteld waren in Sovjetideologie. Daarmee stelde de hervormers tegelijk hun eigen positie veilig en zorgden ze dat de Sovjet-Unie toekomstbestendig werd. Daarnaast bood geschiedenis het leiderschap ook de mogelijkheid om hun tegenstanders zwart te maken, door ze in verband te brengen met vroegere misdaden. Hierdoor, in combinatie met andere pogingen om Sovjetgeschiedenis te ontdoen van dogmatische interpretaties, drongen de hervormers echter hun eigen nieuwe dogmatische interpretatie van het verleden op. Toen deze nieuwe perceptie van het verleden – en het heden – het onderwerp werd van kritische bestudering, begon het leiderschap de controle over geschiedenis te verliezen. Net zoals hun reactionaire voorgangers eerder hadden ervaren. In de poging geschiedenis te coöpteren voor een kritische evaluatie van het Sovjetsysteem trokken hervormers eigenlijk het tapijt onder zichzelf vandaan.

Ewout Hasken (1991) studeerde Politicologie en Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en heeft recentelijk een onderzoeksmaster moderne Europese geschiedenis aan de Universiteit van Cambridge afgerond. Zijn interesses gaan uit naar politieke geschiedenis, herinneringscultuur en nationale identiteit.

NOTEN

- 1 Nick Baron, 'Perestroika, Politicians and Pandora's Box. The Collective Memory of Stalinism During Soviet Reform', *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 4 (1997) 73–90, 74–75.
- 2 Leon Rabinovich Aron, *Roads to The Temple: Truth, Memory, Ideas, and Ideals in The Making of The Russian Revolution, 1987–1991* (New Haven 2012) 72.
- 3 Stephen Lovell, *The Soviet Union: A Very Short Introduction* (Oxford 2009) 94.
- 4 Alexei Yurchak, 'Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More', *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003) 480–510.
- 5 Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford 1997).
- 6 Yurchak, 'Soviet Hegemony of Form', 505; Lovell, *Soviet Union*, 94–95.
- 7 Aleida Assmann, 'Transformations between History and Memory', *Social Research* 75 (2008) 49–72, aldaar 64; Elizabeth Waters, 'View from the Lenin Library. The Changing Shape of Soviet History', *History Workshop* (1991) 77–87, 79.
- 8 Ibidem, 78.
- 9 Stephen F. Cohen, *The Victims Return: Survivors of the Gulag after Stalin* (London 2012) 142–144.
- 10 Thomas Sherlock, 'Politics and History under Gorbachev', *Problems of Communism* 3 (1988) 16–43.
- 11 Robert William Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (Basingstoke 1989) 129.
- 12 Ibidem.
- 13 Cohen, *Victims Return*, 143.
- 14 Sherlock, 'Politics and History', 18.
- 15 Davies, *Soviet History*, 130.
- 16 David Remnick, *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire* (New York 1993) 58–59; Davies, *Soviet History*, 129–130.
- 17 Vladimir Brovkin, 'Revolution From Below: Informal Political Associations in Russia 1988–1989', *Soviet Studies* 42 (1990) 233–257, 240.
- 18 Cohen, *Victims Return*, 144.
- 19 Brovkin, 'Revolution From Below', 240.
- 20 Cohen, *Victims Return*, 144.
- 21 Aron, *Roads to The Temple*, 114.
- 22 Sherlock, 'Politics and History', 32.
- 23 Ibidem, 32–33.
- 24 Cohen, *Victims Return*, 125–126.
- 25 Kathleen E. Smith, *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR* (Ithaca, N.Y. en London 1996) 11.
- 26 Remnick, *Lenin's Tomb*, 73–74.
- 27 Nina Andreyeva, 'A Manifesto Against Restructuring?', *The Current digest of the Soviet press* 40 (1988) 1–6, 3.3.
- 28 Archie Brown, 'The Gorbachev era', in: Ronald Grigor Suny ed., *The Cambridge History of Russia* 3 (Cambridge 2006) 316–351, 326.
- 29 Remnick, *Lenin's Tomb*, 73–77.
- 30 Riitta H. Pittman, 'Perestroika and Soviet Cultural Politics: The Case of the Major Literary Journals' *Soviet Studies* 42 (1990) 111–132, 115.
- 31 'Pravda Rebuts "Antirestructuring Manifesto"', *The Current digest of the Soviet press* 40 (1988) 1–20, 4.
- 32 Ibidem, 2–3.
- 33 Brovkin, 'Revolution From Below', 240.
- 34 Robert William Davies, 'Soviet History in the Gorbachev Revolution: The First Phase', *The Socialist Register* 24 (1988) 37–78, 62–63.
- 35 Denis Kozlov, 'The Historical Turn in Late Soviet Culture: Retrospectivism, Factography, Doubt, 1953–91', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 2 (2001) 577–600, 592.
- 36 Stephen Wheatcroft, 'Unleashing the Energy of History. Mentioning the Unmentionable and Reconstructing Soviet Historical Awareness: Moscow 1987', *Australian Slavonic and East European Studies* 1 (1987) 85–132, 86.
- 37 Kozlov, 'The Historical Turn', 578.
- 38 Sherlock, 'Politics and History', 17–18.
- 39 Remnick, *Lenin's Tomb*, 58–59.
- 40 Baron, 'Perestroika, Politicians and Pandora's Box', 82.
- 41 Remnick, *Lenin's Tomb*, 42–44.
- 42 Ibidem, 44–46.
- 43 Kozlov, 'The Historical Turn', 599.
- 44 Remnick, *Lenin's Tomb*, 63.
- 45 Cohen, *Victims Return*, 142–143.
- 46 Davies, 'Soviet History', 43.
- 47 Ibidem, 47.
- 48 Sherlock, 'Politics and History', 24–25.
- 49 Kozlov, 'The Historical Turn', 599.
- 50 Sherlock, 'Politics and History', 22; Pittman, 'Perestroika', 86.
- 51 Waters, 'View from the Lenin Library', 82.

Tijdschrift voor Geschiedenis

Jaargang 130, 2017, nr.3

Themanummer

Inspiratie uit de verte.

Reacties op de Russische Revolutie in Nederland, Indonesië en Suriname.

Gastredactie: Ron Blom, Dennis Bos en Pepijn Brandon

Los nummer € 29,95

www.tijdschriftvoorgeschiedenis.nl

REVOLJOETSJIA! | Kees Boterbloem

De betekenis van de Russische Revolutie in historisch perspectief

In 2017 is het honderd jaar geleden dat de Russische Revolutie plaatsvond. Weinig mensen zijn zich er tegenwoordig nog van bewust hoe belangrijk deze gebeurtenis was voor de wereldgeschiedenis in de twintigste eeuw, en hoeveel invloed de Revolutie zelfs nog op onze tijd heeft.

ISBN 9789462983793

Hard cover, 296 pagina's

€ 24,95

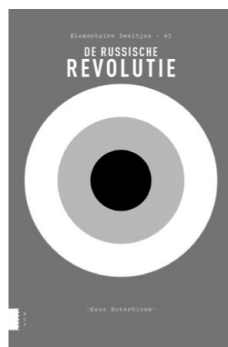
De Russische Revolutie | Kees Boterbloem

In dit *Elementaire Deeltje* gaat de auteur in op de voorgeschiedenis en het uitbreken van de Russische Revolutie tussen 1914 en 1917. Hij sluit af met de vele gevolgen van de Revolutie in de honderd jaar na het uitbreken ervan en beschrijft de veranderende betekenis die er in de afgelopen tien decennia aan werd toegekend.

ISBN 9789089648969

Paperback, 168 pagina's

€ 9,99

Alle boeken van AUP zijn verkrijgbaar via de boekhandel en www.aup.nl

POGINGEN DE TIJD TE 'TEMMEN'

Een historiografische vergelijking tussen Reinhart
Koselleck en Aleida Assmann

Hannah van der Heijde

Historici tonen de laatste twee decennia een toegenomen interesse voor de relatie tussen tijd en geschiedenis.¹ Zij vragen zich af op welke manier culturen in het algemeen en historici specifiek omgaan met tijd en hoe zij een onderscheid maken tussen de temporele dimensies verleden, heden en toekomst. Historica Elke Seefried spreekt zelfs al van een ‘temporele wende’ binnen het historisch onderzoek en de opkomst van een nieuw veld van ‘historische tijdstudies’.² Ze laat zien dat aan dit interdisciplinaire onderzoeksveld een constructivistische opvatting over tijd ten grondslag ligt. Tijd wordt niet beschouwd als ‘absolute parameter, in which historical events can be ordered’, maar als een sociale en culturele constructie die van tijd en plaats afhankelijk is.³ Dit essay, dat het werk van begripshistoricus Reinhart Koselleck (1923–2005) tegenover dat van geheugenonderzoeker Aleida Assmann (1947) plaatst, neemt deze zienswijze als uitgangspunt.

‘Die Zukunft als eine sichere Orientierung und glänzende Versprechung, ja Verheißung, die den eigenen Plänen und Zielen eine klare Richtung wies – das war einmal. Diese Zukunft ist längst Vergangenheit geworden’.⁴ In *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne* (2013) verbindt de Duitse geheugenonderzoeker Aleida Assmann het toekomstpessimisme van de afgelopen decennia met wat ze de crisis van het ‘moderne regime van tijd’ noemt. Deze crisis, die wordt gekenmerkt door de uitholling van de moderne idee dat het verleden zich automatisch van het heden verwijdt, gaat volgens haar gepaard met gevoelens van desoriëntatie en onzekerheid. Ze acht de crisis een gevolg van onder meer de toegenomen zelfkritiek en scepsis vanaf de jaren zeventig onder invloed van het ‘postmoderne’ relativisme. Sindsdien is moderniteit als culturele constructie zichtbaar geworden.⁵

Begripshistoricus Reinhart Koselleck (1923–2005) wees met zijn baanbrekende essaybundel *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (1979) op de historiciteit van modern historisch besef.⁶ Hij betoogde dat ten gevolge van een steeds grotere kloof

tussen ervaringsruimte (*Erfahrungsraum*) en verwachtingshorizon (*Erwartungshorizont*) in de tweede helft van de achttiende eeuw de moderne notie van *historische* tijd was ontstaan. Dit nieuwe besef baseerde zich op de moderne idee van temporele verandering en versnelling en verving volgens Koselleck een klassieke, cyclische notie van tijd. Deze theorie blijft, ondanks kritiek, zeer invloedrijk binnen de geestes- en sociale wetenschappen. Zij vormt het vertrekpunt voor theorieën over 'late moderniteit', 'presentisme' en de zogenaamde 'ineenkrimping van het heden'⁷ en levert de theoretische basis voor het door geheugenonderzoekers gemaakte onderscheid tussen een premoderne en moderne geheugencultuur.⁸ Ook in *Ist die Zeit aus den Fugen?* is Kosellecks invloed duidelijk merkbaar, maar Assmann probeert zich tegelijkertijd van Koselleck te distantiëren.

Met een historiografische vergelijking beoog ik inzicht te bieden in het theoretisch en normatief perspectief dat aan de benadering van Koselleck enerzijds en die van Assmann anderzijds ten grondslag ligt. Niet alleen maakt een vergelijking het makkelijker om een perspectief 'als zodanig te herkennen en identificeren', maar ook werpt ze licht op wat Koselleck en Assmann besloten hebben *niet* te behandelen in hun analyses en wat dus buiten het gezichtsveld van de lezer blijft.⁹ Ik ga op zoek naar de achterliggende doelstellingen, *foci*, en impliciete vooronderstellingen van beide auteurs, naar wat hun *explananda* (hetgeen wat verklaard moet worden) zijn en welk bronnenapparaat ze hebben geselecteerd. Ook bestudeer ik hoe de auteurs hun studieobject, het verleden, interpreteren en hoe de door hun gekozen formuleringen richting geven aan de interpretatie.

'VERLEDEN TOEKOMST' EN DE HISTORISERING VAN ONS WERELDBEELD

Toen Reinhart Koselleck werd gevraagd waarom hij ooit academicus was geworden, antwoordde hij: 'um Halt gegen Utopie zu finden'.¹⁰ Deze afkeer van utopisme is onlosmakelijk verbonden met Kosellecks persoonlijke ervaringen tijdens het nationaalsocialisme en de stalinistische terreur. Hij was *Wehrmacht*-soldaat en werd vlak voor Duitse capitulatie door Sovjettroepen krijgsgevangen gemaakt. Na korte tijd te werk te zijn gesteld in Auschwitz en vijftien maanden krijgsgevangenschap in het Goelagkamp Karaganda keerde hij terug naar Duitsland. In Heidelberg studeerde hij tussen 1947 en 1953 geschiedenis, filosofie en sociologie en nam hij nadrukkelijk afstand van iedere vorm van utopisme.¹¹ Sindsdien wordt zijn werk gekenmerkt door een streven ideologische noties van moreel en rationeel universalisme te deconstrueren.

Als begripshistoricus onderstreepte Koselleck het belang van

linguïstische en semantische analyses voor historisch onderzoek. Hij betoogde dat begrippen gebruikt worden om de werkelijkheid te interpreteren een specifieke ervaring van tijd uitdrukken: 'mit jedem Begriff werden bestimmte Horizonte, aber auch Grenzen möglicher Erfahrung und denkbarer Theorie gesetzt'.¹² Daarom was het zinvol om begrippen door de tijd heen te bestuderen, omdat een verschuiving in gehanteerde terminologie, of betekenisverandering van begrippen impliceerden dat er een verandering optrad in het tijdsbesef.

Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten (1979) is een verzameling essays van Koselleck uit de jaren zestig en zeventig. Gezamenlijk vormen ze een kritiek op het gebrek aan theorie binnen de geschiedwetenschap en een pleidooi voor begrippengeschiedenis als essentieel onderdeel van sociale geschiedenis.¹³ Kosellecks centrale hypothese is dat een steeds grotere kloof tussen ervaring (*gegenwärtige Vergangenheit*) en de verwachting (*gegenwärtige Zukunft*) in de tweede helft van de achttiende eeuw resulteerde in de moderne notie van *historische* tijd. Dit historisch besef van tijd verschilde dermate van een *klassiek* besef van tijd dat van een definitief breukpunt gesproken moet worden. Hij noemt deze omslag ook wel de 'vertijdelijking' (*Verzeitlichung*) van de geschiedenis, 'an deren Ende jene eigentümliche Art der Beschleunigung steht, die unsere Moderne kennzeichnet'.¹⁴

Om aan te tonen hoezeer historisch besef onze blik op de wereld veranderd heeft, onderscheidt Koselleck binnen 'de westerse traditie' de klassieke notie van *natuurlijke* tijd als voorgeschiedenis van de moderne notie van *historische* tijd. Dit klassiek besef van tijd werd gekenmerkt door een essentialistisch, eschatologisch wereldbeeld en een statische invulling van geschiedenis. Heden, verleden en toekomst vormden binnen deze kosmische, cyclische orde een continuüm. Mensen gingen er, met andere woorden, vanuit dat de toekomst niet wezenlijk zou verschillen van het heden. Het verleden

Spotprent van Kamagurka over historische groei. Geplaatst bij een artikel van Victor Broers, 'Scheld ze kwijt' in De Groene Amsterdammer, 12 oktober 2016. (bron: De Groene Amsterdammer)

bestond uit een verzameling historiën in de tijd waaruit directe lessen voor het heden getrokken konden worden. Aldus nam binnen een klassiek besef van tijd het verleden een bevoorrechte positie in. Dit komt concreet tot uitdrukking in de ciceroniaanse topos van *historia magistra vitae*: 'geschiedenis als leer voor het leven'.¹⁵

Koselleck stelt het ontstaan van een historische notie van tijd voor aan de hand van een typisch moderne terminologie: een langdurig *lineair* proces vanaf ongeveer de vijftiende eeuw dat zich in de achttiende eeuw plotseling *versnelde* en resulteerde in modern besef van tijd (*telos*). Wijzend op terminologieverschuivingen, betoogt hij dat in deze periode verwachtingen voor de toekomst steeds minder in termen van spirituele vooruitgang (*profectus*) werden gedefinieerd en steeds meer in termen van wereldlijke vooruitgang (*progressus*).¹⁶ Geschiedenis kreeg zo niet alleen een lineair karakter door de tijd, ook werd het mogelijk haar voor te stellen als 'ein Prozeß andauernder und zunehmender Vervollkommnung (...), trotz aller Rückfälle und Umwege, schliendlich von den Menschen selber zu planen und zu vollstrecken sei'.¹⁷ Koselleck refereert in dit verband aan de evolutie van de term 'geschiedenis': vóór de tweede helft van de achttiende eeuw gebruikte men de term 'geschiedenis' slechts in het meervoud (historiën, *die Geschichten*), maar vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw steeds vaker in de vorm van een *Kollektivsingular* (*die Geschichte*). Dé geschiedenis – 'Geschichte schlechthin' – bracht de som van alle individuele geschiedenissen onder in een allesomvattend historisch proces.¹⁸ Deze moderne notie van temporele verandering en beweging voorwaarts maakte een einde aan de eenheid van verleden, heden en toekomst:

Schließlich reint die Kluft zwischen bisheriger Erfahrung und kommender Erwartung auf, die Differenz zwischen Vergangenheit und Zukunft wächst, so daß die erlebte Zeit als Bruch, als Übergangszeit erfahren wird, in der immer wieder Neues und Unerwartbares zutage tritt.¹⁹

Kosellecks these is gebaseerd op de veronderstelling dat historisch besef een algemeen en structurerend karakter heeft waaraan het individu zich niet kan onttrekken. Deze nadruk op structurele veranderingen op de lange termijn ligt reeds in de gekozen formuleringen besloten.²⁰ Zo verkiest Koselleck lijdende zinnen ('tijd werd ervaren als..') boven bedrijvende zinnen ('mensen ervoeren de tijd toen als..') of maakt hij de transitie zelf tot onderwerp van de zin ('de kloof opende zich', 'een notie van historische tijd ontstond'). Deze wijze van formuleren doet de invloed van menselijk handelen naar de achtergrond verdwijnen:

het plaatst niet de sociale actor die de tijd indeelt centraal, maar de collectieve bewustwording van historiciteit.²¹ Koselleck gaat daarnaast het leggen van directe causale verbanden zoveel mogelijk uit de weg, liever beklemtoint hij de contingentie van het historisch proces. Hij baseert zich in eerste instantie op de terminologieverandering in zijn geselecteerde bronnenmateriaal, die getuigt van een nieuw zelfbewustzijn 'modern' te zijn (de kwantitatieve beleving van tijd). Pas daarna betreft hij ook de impact van concrete gebeurtenissen (de kwalitatieve beleving van tijd) bij zijn analyse.²²

Uit Kosellecks veronderstelling dat besef van tijd zich op een hoger, structureel niveau ontwikkelt, volgt dat uiteenlopende tijdsopvattingen niet gelijktijdig naast elkaar kunnen bestaan: nu we eenmaal modern denken, is het niet meer mogelijk om niet modern te denken. Deze definitieve overgang van klassiek besef naar historisch besef karakteriseert Koselleck als een cumulatief, onomkeerbaar proces; steeds meer en steeds sneller veranderde ons toekomstbeeld totdat uiteindelijk de moderne notie van historische tijd ontstond. Zijn moderniseringstheorie weerspiegelt dus precies het moderne denken (in termen van lineaire ontwikkeling) dat hij wil deconstrueren.

Door de moderne beleving van voortdurende vernieuwing (en dus toenemende temporele distantie) verloor het verleden zijn bevoorrechte status: 'die zur steten Einmaligkeit verzeitliche und prozessualisierte Geschichte konnte nicht mehr exemplarisch gelehrt werden.'²³ Paradoxaal nam tegelijkertijd de interesse in het verleden 'ter compensatie' toe, aldus Koselleck.²⁴ In toenemende mate opgevat als wezenlijk *anders* dan het heden, kon het verleden een studieobject worden. Historische gebeurtenissen en personen dienden nu met behulp van *verbeterde*, kritische methoden binnen de specifieke context van hun eigen tijd te worden bestudeerd. Het uitgroeien van geschiedschrijving tot autonome discipline staat dus in directe verbinding met de opkomst van modern historisch besef.²⁵ Ironisch genoeg *ondermijnde* dit besef tegelijkertijd de directe relevantie van historisch onderzoek. Immers, niet alleen raakte de blik op de toekomst gericht, ook belemmerde de ervaring van voortdurende vernieuwing de historicus in zijn onderzoek. 'Es ist, als ob die Geschichtsschreibung der Geschichte kaum mehr zu folgen im Stande sei', citeert Koselleck de geschiedtheoreticus Lorenz von Stein (1815-1890).²⁶ De historicus die alles in de geschiedenis historiseerde, moest ook de historiciteit van zijn eigen positie onderkennen.

Kosellecks bronnenapparaat en focus op West-Europa passen binnen wat tegenwoordig wordt aangeduid als traditionele Eurocentrische geschiedschrijving. In zijn essaybundel kiest Koselleck 'vanzelfsprekend'

voor de afbakening van een klassieke, christelijke traditie. Hij peurt bewijs voor modern historisch besef uit Franstalige en Duitstalige geschriften uit de achttiende en negentiende eeuw en brengt daarmee alleen de beleving van een intellectuele (mannelijke) elite in beeld. Nu is dit begrijpelijk, gezien het gekozen tijdvak en zijn ideeënhistorische benadering, maar toch valt op dat Koselleck vervolgens geen enkel onderscheid maakt tussen de beleving van deze specifieke groep en het *algemeen* modern besef waarover hij theoretiseert. Hij voelt zich, anders gezegd, niet genoodzaakt om zijn bronnenselectie of Eurocentrische benadering verder toe te lichten. Als 'gedistantieerd' onderzoeker 'observeert' hij slechts veranderingen die in ons besef van tijd zijn opgetreden.

Hoe moeten we, Koselleck volgend, de verspreiding van historisch besef zien? Sijpelde een historisch besef *top down* door naar lagere sociale klassen en bleef dit besef tijdens zijn verspreidingsproces in de kern onveranderd? Waren Frankrijk en Pruisen eerder modern dan andere landen? Volgens Koselleck gaat de moderne idee van één universele geschiedenis gepaard met het besef van de 'gelijktijdigheid van het ongelijktijdige', de overtuiging dat sommige beschavingen, volkeren of groepen – en dan met name natuurlijk de eigen – zich in een sneller tempo ontwikkelen dan andere. Volgens deze zienswijze waren verlichte, West-Europese mogendheden hun tijd ver vooruit, terwijl 'onderontwikkelde' culturen in de koloniën nog heel wat *in te halen* hadden. In combinatie met het idee dat de geschiedenis contingent en maakbaar is, gaf dit mensen in het heden de mogelijkheid, en misschien zelfs de plicht, om de potentiële toekomst te realiseren.²⁷ Aldus werd diegenen die zichzelf voorlopers achtten een sterke en schijnbaar apolitieke legitimatie geboden om de *nog niet* verlichte massa de weg te wijzen. Hier bereikt de analyse zijn hoogtepunt: Koselleck concludeert dat het ontstaan van modern historisch besef de voorwaarden schiep voor de opkomst van ideologieën én dat dit ideologisch denken in de kern tegenstrijdig is. Koselleck expliciteert zijn visie in de allerlaatste passages van zijn boek:

Je geringer die Erfahrung, desto größer die Erwartung, dies ist eine Formel für die zeitliche Struktur der Moderne, sofern sie vom "Forstschritt" auf ihren Begriff gebracht wurde. (...) Werden freilich dementsprechende politische Entwürfe verwirklicht, nachdem sie einmal von einer Revolution hervorgetrieben wurden, so arbeiten sich die alten Erwartungen an den neuen Erfahrungen ab. Das gilt für den Republikanismus, für den Demokratismus end für den Liberalismus, soweit die bisherige Geschichte ein Urteil erlaubt. Vermutlich wird es später einmal für den Sozialismus gelten und auch für den Kommunismus, wenn

er überhaupt als eingeführt deklariert wird.²⁸

Oude verwachtingen voor een nog te realiseren toekomst raken uitgeput, doordat mensen hun verwachtingen aanpassen aan nieuwe ervaringen. Utopisme (hier: het Sovjet-communisme) is daarom gedoemd te mislukken, omdat het zijn beloften nooit waarmaakt. Die worden immers zelf steeds aangepast aan voortdurend veranderende omstandigheden. Precies hierin ligt de ambivalentie van modern historisch besef besloten: enerzijds vat men de geschiedenis op als een totaliteit, maar anderzijds kan deze totaliteit nooit compleet of voltooid zijn, omdat het historisch proces zich tot in het oneindige doorontwikkelt en er altijd een onbekende morgen zal zijn.²⁹

VAN TOEKOMST NAAR HERKOMST: EEN NIEUW VOCABULAIRE

Aleida Assmann is met haar onderzoek naar herinneringscultuur en herdenkingspolitiek een toonaangevende stem binnen culturele- en geheugenstudies. Ze studeerde tussen 1967 en 1972 Anglistiek en Egyptologie aan de universiteiten van Heidelberg en Tübingen en houdt zich vanaf de jaren tachtig bezig met het door haarzelf en haar man Jan Assmann bedachte concept 'cultureel geheugen'.³⁰ In *Erinnerungsräume. Formen und Wandel des kulturellen Gedächtnisses* (1999) betoogt Assmann dat geschiedenis en geheugen niet elkaars tegenpolen zijn, maar dat ze complementair zijn aan elkaar, als verschillende vormen van cultureel geheugen.³¹ Deze veronderstelling ligt ook ten grondslag aan *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne*.

In dit boek spreekt Assmann niet, zoals Koselleck doet, van het ontstaan van historisch besef, maar van het 'moderne regime van tijd' als culturele constructie. Ze definieert dit moderne regime van tijd als 'einen Komplex kulturellen Vorannahmen, Werte und Entscheidungen, der menschliches Wollen, Handeln, Fühlen und Deuten steuert, ohne dass diese Grundlagen vom Individuum selbst bewusst reflektiert werden'.³² De titel is misleidend, want zij betoogt niet dat het moderne regime van tijd ten onder gaat, maar dat het aan het begin staat van zijn vernieuwing.³³ Het lijkt daardoor of de tijd 'uit zijn voegen barst', een term die verwijst naar Shakespeares *Hamlet*: 'the time is out of joint'.³⁴ Shakespeares werk staat bij Assmann symbool voor de aanvang van het moderne culturele tijdsregime.

Volgens Assmann is moderniteit geen stabiel kenmerk van westerse cultuur, maar een proces met een appellatief karakter en voortdurend nieuwe doelstellingen.³⁵ Er is niet, in tegenstelling tot wat Koselleck veronderstelt, sprake van één moderniseringsgeschiedenis, maar van een dynamiek aan heterogene *Modernisierungsschübe* (letterlijk: 'aanstuwingen' of 'aandrijvingen'). Ze betoogt:

Modernisierung wird hier deshalb weniger als eine einmalige historische Wende verstanden und schon gar nicht als ein Narrativ, sondern vielmehr als ein Impuls oder eine Energie, die im System der westlichen Kultur wirksam ist und unter verschiedenen historischen Rahmenbedingungen immer wieder auf eine je andere Weise frei- und umgesetzt worden ist.³⁶

In tegenstelling tot Kosellecks lineaire benadering, die moderniteit als een stijgende lijn richting het eindpunt van modern historisch besef voorstelt, benadrukt Assmanns benadering het meerduidige en discontinue karakter van het moderne tijdsregime. Dus, anders gezegd, waar Koselleck het ontstaan van historisch besef als een cumulatief proces van het groeien van een kloof tussen ervaring en verwachting karakteriseert, beschouwt Assmann de opkomst van het moderne tijdsregime als een dynamisch, onderbroken proces dat door heterogene *Schübe* werd aangedreven. Bij Koselleck staat 'moderniteit' bovendien voor de definitieve historisering van het wereldbeeld, terwijl Assmanns 'moderniteit' een cultureel geconstrueerde conceptie is.

Omdat volgens Assmann het moderne tijdsregime een heterofoon, hybride en open karakter heeft, kunnen, anders dan Koselleck stelt, verschillende opvattingen over tijd gelijktijdig naast elkaar bestaan: de moderne tijds cultuur was slechts de dominante.³⁷ Interessant is een vergelijking tussen Assmanns en Kosellecks gebruik van de term 'cultuur', die de impact van de culturele wende binnen de geesteswetenschappen illustreert: waar Koselleck de term in de bundel *Vergangene Zukunft* in totaal zeven keer in de mond neemt, staat bij Assmann de teller na de inleiding al op 24. Bovendien gebruikt Koselleck 'cultuur' alleen in relatie tot wat zijn bronnenauteurs het verschil tussen barbarij en cultuur achten, terwijl Assmanns 'cultuur' een overkoepelend systeem van aannames en waarden omvat dat de grenzen van onze handelings- en oriënteringsmogelijkheden afbakent. Ook wat betreft stijl verschillen Assmann en Koselleck duidelijk van elkaar. Kosellecks erudiete schrijfstijl straalt de 'doorwroetheid van noeste arbeid' uit en zijn theoretische analyse vergt een zware geestelijke inspanning van de lezer.³⁸ Assmanns schrijfstijl is vlot, meer verhalend en toegankelijker. Assmann suggereert een constante dialoog te voeren met haar lezers, die ze deelgenoot wil maken van haar denkproces.

Waar Koselleck kiest voor een ideeënhistorische aanpak en zich beperkt tot de geschriften van een geleerde elite, probeert Assmann bewust een emancipatoire en interdisciplinaire geschiedenis te schrijven. Ze heeft een gevarieerder en multidisciplinair bronnenapparaat

geselecteerd waarmee ze zoveel mogelijk verschillende aspecten van de ‘westerse culturele samenleving’ wil belichten. Zodoende integreert ze perspectieven van vrouwen, immigranten en niet-blanken in haar narratief – groepen die onder het moderne tijdsregime nogal eens zijn weggezet als ‘ondergeschikt’ of ‘onderontwikkeld’:³⁹ ‘Das Zeitregime der Moderne ist ein kultureller Orientierungs- und Handlungsraum, der ganz bestimmte Werte, Wünsche und Visionen mobilisiert und dabei [...] andere ausschließt.’⁴⁰ Moderniteit is geen natuurlijk bewustzijn, concludeert Assmann, maar een uiting van een specifieke ‘politiek van de tijd’.⁴¹ Om die reden legt ze de nadruk niet op de collectieve ervaring van verandering en versnelling, zoals Koselleck doet, maar op het opbreken van de tijd in de categorieën heden, *definitief afgesloten* verleden en toekomst. Dit accentverschil is belangrijk, want Assmann vestigt daardoor de aandacht op het aanbrengen van breuken in de geschiedenis als vorm van in- en uitsluiting. De samenhang tussen verleden en toekomst ‘auf jener Mensch und jede Gemeinschaft angewesen ist’, wordt in de “trennungssüchtigen” Kultur der Moderne programmatisch zerspalten.⁴² Dit ‘moderne ideaal van discontinuïteit’ brengt ze ook in verband met de professionalisering van de negentiende-eeuwse geschiedschrijving en ‘het moderne onderscheid tussen geschiedenis en geheugen’.⁴³ Teruggrijpend op het werk van geschiedfilosoof Chris Lorenz over de objectiviteitsclaim van de moderne geschiedschrijving, argumenteert ze dat historici in de negentiende eeuw het verleden als een op zichzelf staand object gingen beschouwen dat objectief kon worden bestudeerd – *wie es eigentlich gewesen*.⁴⁴ Daarmee legitimeerde de nieuwe discipline zijn bestaansrecht, want door het toepassen van ‘wetenschappelijk verantwoorde’ bronnenkritiek onderscheidden de professionele historici zich van de ‘amateurhistorici’. De temporele distantie van de historicus ten opzichte van zijn studieobject, een *onherroepelijk voorbij* verleden, werd zo een voorwaarde voor objectiviteit.⁴⁵ Beredeneerd vanuit de moderne notie dat temporele distantie *toeneemt*, volgt dat het op den duur dus makkelijker zou moeten worden om een historische gebeurtenis gedistantieerd te bestuderen. Deze opvatting dat ‘hete’ geschiedenis automatisch ‘afkoelt’ ligt volgens Assmann ook besloten in het moderne onderscheid tussen ‘gedistantieerde’, ‘onpartijdige’ geschiedschrijving en ‘gekleurd’, ‘emotioneel’ geheugen.⁴⁶

Volgens Assmann verkeert het moderne regime van tijd sinds de jaren tachtig in crisis. Deze crisis acht zij een gevolg van het postmoderne deconstructivisme vanaf de jaren zeventig en het uiteenvallen van het Oostblok, waarmee een einde kwam aan de utopieën van de Koude Oorlog.⁴⁷ Sindsdien beschouwt men moderniteit als een *constructie*.⁴⁸

Deze 'verbleking' van het moderne tijdsregime wordt volgens Assmann gekenmerkt door een verlies aan vertrouwen in historische vooruitgang en lineaire ontwikkeling, een gebrek aan nationale consensus en sociale solidariteit, fragmentatie van cultuur en een nieuwe nadruk op identiteit (in plaats van ideologie), groepsloyaliteit en minderheden.⁴⁹ Desoriëntatie en onzekerheid als gevolg hiervan gaan gepaard met nieuwe belangstelling voor het verleden. Daarmee is de aandacht verschoven van toekomst naar *herkomst*.⁵⁰ De zogenoemde *memory boom* sinds de jaren tachtig vormt hiervoor het bewijs, betoogt ze. Binnen deze nieuwe cultuur van gedenken zijn de grenzen tussen verleden, heden en toekomst vervaagd. Enerzijds is door de constructivistische wende binnen het academisch onderzoek de nadruk op de (re)constructie van het verleden in het heden komen te liggen. Anderzijds demonstreren de opkomst van een globale mensenrechtenethiek en een 'politiek van erkenning' dat het verleden niet langer als automatisch afgesloten wordt opgevat, omdat het verleden plotseling weer relevant kan worden. Daar komt bij dat het postmodernisme de objectiviteitsclaim van de geschiedschrijving heeft ondermijnd, waardoor de status van geheugen, de veronderstelde tegenhanger van geschiedenis, is verhoogd.⁵¹ Het inzicht is daarmee veralgemeniseerd dat 'slachtoffers van de geschiedenis' die voorheen buiten beeld waren, aanspraak kunnen maken op geschiedenis, aldus Assmann.⁵²

CONCLUSIE

Zowel Koselleck als Assmann wijst erop dat veel keuzes die historici maken niet geëxpliciteerd worden, keuzes die bepalend zijn voor de uitkomst van hun analyses. Het perspectief van de auteur 'bakent een gezichtsveld af' en binnen dit gezichtsveld worden selecties en theoretische keuzes gemaakt.⁵³ Deze keuzes genereren én begrenzen kennis. De periodisering die een auteur aanbrengt, blijkt van fundamenteel belang voor zijn 'eindproduct': de voor- en nageschiedenis geven betekenis aan hetgeen wat verklaard moet worden.⁵⁴ Historicus Helmut Schmitt heeft in dit verband de historicus met een kunstschilder vergeleken: het gekozen verdwijnpunt (*vantage point*) bepaalt in zekere mate hoe het schilderij (*canvas*) er uit komt te zien.⁵⁵

Het explanandum van Koselleck bestaat uit de moderne notie van historische tijd (als een noodzakelijke voorwaarde voor ideologieën), die hij afzet tegen een klassieke notie. Hij stelt vast dat er een onoplosbare spanning bestaat tussen objectiviteit en subjectiviteit, maar het verleden krijgt in zijn analyse de vorm van een losstaand object dat van 'buitenaf' bestudeerd kan worden. Assmann daarentegen zet de constructie van het verleden in het heden centraal en aldus de perspectivische keuzes

van de onderzoeker. Haar explanandum is de gevoelde desoriëntatie en onzekerheid van de laatste decennia, die ze verklaart aan de hand van de crisis van het moderne regime van tijd en de vervaging van de grenzen tussen heden, verleden en toekomst. Uit deze desoriëntatie en onzekerheid vloeit volgens haar de toegenomen belangstelling voor het geheugen voort.

Waar Koselleck wil aantonen dat de overgang van een natuurlijke naar een historische notie van tijd ons wereldbeeld ingrijpend en voorgoed veranderd heeft en zich daarom toelegt op de evolutie van ideeën in de vorm van begrippengeschiedenis, beoogt Assmann bovenal de implicaties van modernistische en progressieve concepties van tijd bloot te leggen. Omdat Assmann tevens de pessimistische, destructieve interpretaties van de hedendaagse ervaring van crisis door een positievere, meer constructieve interpretatie wil vervangen, benadrukt ze tegelijkertijd de continuïteit van het moderne regime van tijd. Bij beiden kunnen we zodoende bevestiging vinden voor het standpunt van Ton Nijhuis dat het 'einde van een geschiedenis [...] zijn voorgeschiedenis [selecteert]', dat het 'hier richting aan [geeft] en zorgt voor een eerste organisatie en structurering van het materiaal'.⁵⁶

De doelstellingen en foci van Koselleck en Assmann liggen reeds in de door hun gekozen formuleringen besloten. Kosellecks terminologie vestigt de aandacht op structurele veranderingen op de lange termijn, waarbij opkomend historisch besef de handelingen van historische actoren verklaart, terwijl Assmanns woordkeuze de impact van concrete gebeurtenissen en historische actoren (die de tijd indelen en daarmee betekenis geven aan hun omstandigheden) beklemtoont. Dat verklaart ook waarom Assmann haar eigen positie als historische actor al gauw ter sprake brengt. Dit is minder het geval bij Koselleck, wiens positie – ondanks zijn pleidooi voor het expliciteren van theoretische keuzes – ten gevolge van 'gedistantieerd' taalgebruik impliciet blijft. Pas wanneer Kosellecks werk tegenover dat van Assmann wordt gezet, treden de specifieke eigenschappen van zijn benadering naar de voorgrond. Zo'n vergelijking biedt tevens zicht op wat Koselleck en Assmann niet bespreken in hun analyses en wat dus buiten beeld blijft.

Enerzijds wijst Koselleck op de historiciteit van besef van tijd en de complexe aard van geschiedenis. Anderzijds biedt zijn betrekkelijk 'dichtgetimmerde' theorie, die de vertijdelijking van de geschiedenis als lineair en cumulatief proces voorstelt, weinig ruimte voor verschillende ervaringen van tijd die plaatsafhankelijk zijn. Kosellecks notie van historische tijd verwijst naar een algemeen, structurerend bewustzijn dat supra-individueel en onomkeerbaar is. Dit geeft zijn

moderniseringsgeschiedenis een zekere onvermijdelijkheid mee. Hoewel Assmanns 'moderne tijdsregime' ook een collectieve ervaring van tijd omvat, draagt deze ervaring juist een instabiel, veranderlijk karakter. De geschiedenis van tijdsregimes is daarom volgens Assmann niet in één coherente, lineaire geschiedenis vast te leggen. Daarmee distantieert Assmann zich van Koselleck, maar de vraag is of haar theorie over de moderne scheiding van geschiedenis en geheugen niet ook een zekere vorm van lineaire ontwikkeling veronderstelt. Die suggereert namelijk dat binnen een nieuwe, moderne *fase* van geheugengeschiedenis oudere visies op de verhouding tussen geschiedenis en geheugen geheel vervangen werden. Deze kwestie doet zich ook voor bij Assmanns homogene typering van 'de' negentiende-eeuwse geschiedschrijving, waar zij een onwrikbaar geloof in objectiviteit aan toekent.

In tegenstelling tot Koselleck, die het ambivalente karakter van modern historisch besef als uitgangspunt neemt, plaatst Assmann het moderne ideaal van discontinuïteit centraal. Deze focus op de moderne 'breukzucht' werkt haar eigen continuïteitsthese in wezen tegen. Immers, als opsplitsing van verleden en heden tot de kern van een moderne tijdsconceptie behoort, maar we tegenwoordig aannemen dat de grenzen tussen verleden en heden juist vervaagd zijn en het verleden in het heden verankerd is, hebben we dan niet een bewijs in handen dat er sprake is van een geheel nieuwe tijdsoriëntering?

Had Assmann, zoals Koselleck doet, de spanning tussen continuïteit en discontinuïteit als uitgangspunt genomen, dan was haar betoog consistenter en overtuigender geweest. Daar staat echter tegenover dat ze juist met haar nadruk op het aanbrengen van breuken in de geschiedenis blinde vlekken in het werk van Koselleck weet aan te wijzen. Zo vestigt Assmann ook aandacht op de theoretische en normatieve keuzes van auteurs, die in sterke mate richting geven aan interpretaties en bepalend zijn voor de uitkomsten van analyses.

Hannah van der Heijde volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze schrijft haar afstudeerscriptie over Aleida Assmann en het debat over de verhouding tussen collectieve herinnering en geschiedwetenschap. Haar interesse gaat uit naar geschiedfilosofie, de relatie tussen historisch besef en geschiedschrijving en het gebruik van geschiedenis en herinneringen in postconflictsituaties.

NOTEN

- 1 Themanummer 'Politics and time from the 1960s to the 1980s', *Journal of Modern European History* 13:3 (2015); B. Deseure en J. Pollmann e.a. (red.), *Memory before modernity*; C. Lorenz en B. Bevernage (red.), *Breaking up time. Negotiating the borders between present, past and future* (Göttingen 2013); L. Hunt, *Measuring time, making history* (Boedapest en New York 2007); F. Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (Parijs 2003); M. Grever en H. Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Rotterdam 2001).
- 2 E. Seefried, 'Reconfiguring the future? Politics and time from the 1960s to the 1980s - introduction', *Journal of Modern European History* 13:3 (2015) 306-316, 309.
- 3 Ibidem.
- 4 'De toekomst als een veilige oriëntering en glanzende toezegging, ja als belofte, die de eigen plannen en doelen een duidelijke richting wees - die bestaat niet meer. Deze toekomst is al lang verleden tijd geworden', zie: A. Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen? Aufstieg und Fall des Zeitregimes der Moderne* (München 2013), 10.
- 5 Ibidem, 90-91.
- 6 R. Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979). Voor de Engelstalige editie, zie: R. Koselleck, *Futures past. On the semantics of historical time*, vert. en inl. K. Tribe (New York 2004).
- 7 H. Rosa, 'Social acceleration: ethical and political consequences of a desynchronized high-speed society' in: Idem en W. E. Scheuerman (red.), *High-speed society: social acceleration, power and Modernity* (University Park PA 2009) 77-111; F. Hartog, *Regimes of historicity: presentism and experiences of time* (New York 2011); H. Lübke, 'The contraction of the present' in: H. Rosa en W. E. Scheuerman (red.), *High-speed society: social acceleration, power and Modernity* (University Park PA 2009) 159-178.
- 8 P. Nora, 'Between history and memory. Les lieux de mémoires', *Representations* 26 (1989) 7-24; G. Cubitt, *History and memory* (Manchester 2007) 39-49; A. Assmann, 'Transformations between history and memory', *Social Research* 75:1 (2008) 49-72, 61.
- 9 C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, zesde herz. druk (Amsterdam en Meppel 2002) 262.
- 10 'om een middel tegen utopieën te vinden', Koselleck geciteerd in Christina Morina, 'Reinhart Koselleck und das Überleben in Trauer nach den Umbrüchen von 1945 und 1989', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 63:5 (2015) 435-450, 438.
- 11 Ibidem, 436; K. Tribe, 'Introduction' in: Koselleck, *Futures past*, vii-xx, ix.
- 12 'Met elk begrip worden bepaalde horisonten, maar ook grenzen van mogelijke ervaring en denkbare theorie vastgesteld', zie: Koselleck, *Vergangene Zukunft*, 120.
- 13 Koselleck beschouwt zijn bundel als een bijdrage aan de structurele geschiedschrijving, zie: ibidem, 12. Vanaf 1960 was Koselleck lid van de *Arbeitskreis für Moderne Sozialgeschichte*, opgericht door Werner Conze.
- 14 'aan het eind waarvan die eigenaardige soort van versnelling staat, die onze moderniteit kenmerkt', zie: ibidem., 19.
- 15 Voor kritiek op Kosellecks *historia magistra vitae*-these zie de bundel *Memory before modernity: practices of memory in Early Modern Europe* onder redactie van E. Kuijpers en J. Pollmann uit 2013; Letterlijke vertaling uit het Latijn: 'geschiedenis is de leidsvrouw in het leven', zie: Cicero, *De Oratore* II, 36; Koselleck, *Vergangene Zukunft* 19-26 en 40-42.
- 16 Ibidem, 362. Zie ook Kosellecks diachrone vergelijking tussen het schilderij 'Die Alexanderschlacht' van Albrecht Altdorfer uit 1529 en Friedrich Schlegels (1772-1829) receptie van dit schilderij in de achttiende eeuw (essay een, p. 17-37).
- 17 'een proces van voortdurende en toeneemende vervolmaking die, terugvallen en omwegen ten spijt, uiteindelijk door de mensen zelf te plannen en uit te voeren was', zie: ibidem, 363.
- 18 'geschiedenis op zich', zie: ibidem, 264.
- 19 'Uiteindelijk scheurt de kloof tussen de ervaring tot nu toe en de komende verwachting open, groeit het verschil tussen verleden en toekomst, zodat de geleefde tijd wordt ervaren als breuk, als overgangstijd, waarin steeds weer het nieuwe en onverwachte aan de dag treedt', zie: ibidem, 336.
- 20 Ton Nijhuis heeft kritiek geleverd op Kosellecks 'theorieloze concept van structuur' en de structurele geschiedschrijving in het algemeen, zie: T. Nijhuis, *Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving* (Assen 1995) 45.
- 21 Over agency zegt Koselleck op p.276: 'we moeten ervoor waken de modern zegswijze van de maakbaarheid van de geschiedenis in haar geheel te verwerpen. Mensen zijn verantwoordelijk voor de geschiedenissen waarin zij verstrikt

zijn, of ze nu schuldig zijn aan de gevolgen van hun handelingen of niet. Mensen moeten de gevolgen dragen van de incommensurabiliteit tussen intentie en uitkomst. Dit gegeven verleent het dictum van de maakbaarheid van de geschiedenis een subtiële/ondoorgrondelijke ware betekenis.'

22 Wat betreft periodisering is Koselleck inconsistent: aan het begin van essay een stelt hij dat de nieuwe ervaring van versnelling in de tweede helft van de achttiende eeuw de moderne tijd inluidde (p. 19), terwijl hij aan het eind van ditzelfde hoofdstuk concludeert dat moderniteit begon in de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen men zich 'modern' begon te voelen (p. 28).

23 'De tot eenmaligheid getemporaliseerde en geprocessualiseerde geschiedenis kon niet langer als exemplarisch worden gezien', zie: ibidem, 366.

24 Ibidem, 199.

25 Ibidem, 191-193 en 199.

26 'Het is alsof de geschiedschrijving de geschiedenis nauwelijks meer kan bijhouden', zie: ibidem, 201.

27 Ibidem, 132-133, 318-319 en 336-339.

28 'Hoe geringer de ervaring, des te groter de verwachting: dit is een formule voor de temporele structuur van het modernisme, voor zover het als 'vooruitgang' in een begrip wordt ondergebracht. (...) Worden de dienovereenkomstige politieke plannen evenwel daadwerkelijk verwezenlijkt, nadat ze eenmaal door een revolutie voortgedreven werden, dan werken de oude verwachtingen zichzelf weg op basis van nieuwe ervaringen. Dit geldt voor het republikanisme, de democratie en het liberalisme, in zover de geschiedenis ons toestaat te oordelen. Vermoedelijk zal het later voor het socialisme en voor het communisme ook gelden, mocht hun invoering überhaupt ooit worden gedeclareerd', zie: ibidem, 374.

29 Ibidem, 143.

30 A. en J. Assmann, 'Schrift, Tradition, Kultur' in: W. Raible (red.), *Zwischen Festtag und Alltag. Zehn Beiträge zum Thema "Mündlichkeit und Schriftlichkeit"* (Scriptoralia 6) (Tübingen 1988) 25-49; A. Assmann, *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee* (Frankfurt 1993).

31 A. Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandel des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999) 130-149.

32 'een complex van culturele vooronderstellingen, waarden en oordelen, die het menselijke willen, handelen, voelen en duiden stuurt, zonder dat op deze grondslagen bewust gereflecteerd wordt door het individu, zie: ibidem, 19.

33 Ibidem, 247. Al is Assmann inconsistent in haar woordkeuze: op p. 246 stelt ze dat zich sinds de jaren tweeduizend de contouren aftekenen van een nieuwe tijdsoriëntering.

34 Ibidem, 247 en 157-161; W. Shakespeare, *Hamlet*, heruitgave van Cyrus Hoy (New York en Londen 1963) 22.

35 Ibidem, 93.

36 'Modernisering wordt hier dus minder als een eenmalige historische wende opgevat, en al helemaal niet als een narratief, maar veel meer als een impuls of energie, die in het systeem van de westerse cultuur werkzaam is en onder verschillende historische randvoorwaarden steeds weer op een of andere manier vrijgegeven en omgezet wordt', zie: ibidem, 93.

37 Meer dan Kosellecks benadering biedt Assmanns benadering zodoende ruimte voor het veranderen en emanciperen van dominante (tijds) concepties.

38 Nijhuis, *Structuur en contingentie*, 208.

39 Zie bijvoorbeeld p.123-130 over het 'tegen-geheugen' (*Gegengedächtnis*) van de zwarte bevolking in de Verenigde Staten. In tegenstelling tot sommige andere historici die een aparte paragraaf 'vrouwen' of 'koloniëën' toevoegen aan hun analyse, verwerkt Assmann deze tegen- geschiedenissen subtieler door haar verhaal heen.

40 'Het moderne tijdsregime is een culturele oriënterings- en handelingsruimte die bepaalde waarden, wensen en visies mobiliseert en tegelijk [...] andere uitsluit', zie ibidem, 106.

41 Ibidem, 129. Een term die ze ontleent aan historicus Berber Bevernage, zie: B. Bevernage, *History, memory and state-sponsored violence: time and justice* (New York 2012) 11.

42 'op welk ieder mens en iedere samenleving aangewezen is', wordt in de "scheidszuchtige" cultuur van moderniteit programmatisch gespleten', zie: Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 80.

43 Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 175-176; Zie in dit verband ook: A. Assmann, 'Transformations of the modern time regime' in: C. Lorenz en B. Bevernage (red.), *Breaking up time. Negotiating the borders between present, past and future* (Göttingen 2013) 39-58, aldaar 43.

44 Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 185 en 301-303; C. Lorenz, 'Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past' in: K. Tilmans e.d. (red.), *Performing the past. Memory, history and identity in Modern Europe* (Amsterdam 2010) 67-104, aldaar 73.

45 Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 187; Lorenz, 'Unstuck in time', 73 en 85; C. Lorenz en B. Bevernage, 'Introduction' in: Idem (red.), *Breaking up time. Negotiating the borders between present,*

past and future (Göttingen 2013) 7-35, 11 en 19.

46 Assmann ontleent de termen 'hete' en 'koude' geschiedenis aan Chris Lorenz, zie: C. Lorenz, 'Blurred lines. History, memory and the experience of time', *International Journal of History, Culture and Modernity* 2:1 (2014) 44-57, aldaar 45, 57 en 88; Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 302; Lorenz en Bevernage, 'Introduction', 10.

47 Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 90-91.

48 Ibidem, 276.

49 Ibidem, 121-122.

50 Ibidem, 122.

51 Ibidem, 303; De term 'history's alleged "other"' ontleen ik aan: G. D. Rosenfeld, 'A flawed prophecy? Zakhor, the memory boom, and the Holocaust', *Jewish Quarterly Review* 97:4 (2007) 508-520, 512.

52 Aldus 'counter history' en 'Gegengedächtnis', zie: Assmann, *Ist die Zeit aus den Fugen?*, 126.

53 Lorenz, *De constructie van het verleden*, 256.

54 Nijhuis, *Structuur en contingentie*, 178.

55 H. W. Schmitt, 'The vanishing point of German history: an essay on perspective', *History and Memory* 17:1-2 (2005) 269-295, 270 en 277.

56 Nijhuis, *Structuur en contingentie*, 193.

DE KERSTENING VAN BEZUINIGINGSBELEID

Het christendemocratische gedachtengoed en de bezuinigingen van de jaren
tachtig

Hans Rodenburg

De jaren tachtig staan algemeen bekend als het decennium van de grote bezuinigingsoperaties.¹ Na de economische crises van de vroege jaren tachtig begon in 1982 de centrumrechtse regering van Christen Democratisch Appèl (CDA) en Volkspartij voor de vrijheid en democratie (VVD) aan het terugdringen van de verzorgingsstaat en de positie van de overheid in de samenleving. Voor het CDA had deze operatie een bijzondere betekenis. De partij was officieel pas twee jaar opgericht, waarbij een proces van ideologische vorming in gang was gezet. Onder aanvoering van het Wetenschappelijk Instituut (WI) werd een eigen christendemocratische ideologie opgebouwd die de nieuwe partij door de komende decennia zou moeten leiden. Een ideologie die gefundeerd was op vier kernprincipes: rechtvaardigheid, gedeelde verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.

Van een afstand leken het 'no-nonsense'-beleid van de Lubbers-regeringen en de ideologische vorming van het CDA opzichzelfstaande processen. In werkelijkheid waren zij echter nauw verweven. Terwijl beleidsmakers van het CDA een ideologie nodig hadden om hun beleid te rechtvaardigen, baseerden de leden van het WI hun beschouwingen op actuele maatschappelijk kwesties. Ondanks deze wederkerigheid ontstond langzaam een duidelijke spanning tussen het overheidsbeleid en de basisprincipes van het jonge christendemocratische gedachtegoed. Vooral onder de partijachterban rees de vraag in hoeverre het harde bezuinigingsbeleid aansloot bij deze principes en de christelijke partijgrondslag. Het verloop van deze interne partijdebatten en de reactie van de CDA-top geven een mooi inzicht in de uitdaging die een religieus geïnspireerde politiek kan zijn.

Waar de christendemocratische grondslag voor de top vaak een last was, laat dit artikel zien dat het ook de legitimatie vormde voor het bestaan van de partij. Hoewel verschillende auteurs zich al hebben gebogen over de geschiedenis van het CDA in de jaren tachtig, is de samenhang tussen de bezuinigingspolitiek en ideologische ontwikkeling van de partij slechts terloops behandeld. Daarnaast beperken deze beschouwingen zich vaak tot bepalende personen in de partijgeschiedenis of de partijpolitieke ontwikkelingen in het parlement. Aan de hand van het verhaal van het WI

en de beschouwingen in *Christen-democratische Verkenningen* (CDV), het wetenschappelijk tijdschrift van de partij, probeert dit artikel inzicht te geven in de bredere partijgeschiedenis van het CDA en de wisselwerking tussen partijpolitiek en ideologische grondslag van een partij.

In het eerste deel van het artikel zal worden geschetst welke ideologische strijd aan de basis lag van het CDA, hoe door het WI een christendemocratisch gedachtegoed werd opgebouwd en welk beleid de Lubbers-regering uitzette. Het tweede deel is vervolgens gewijd aan de spanningen die uiteindelijk ontstonden tussen dit zorgvuldig ontwikkelde gedachtegoed en het harde bezuinigingsbeleid. CDV, het wetenschappelijk tijdschrift dat in de jaren tachtig gebruikt werd als discussieforum voor kritische CDA-volgers, zal hierbij centraal staan. Aan de hand van de be-

schouwingen in CDV wordt geschetst hoe moeilijk het was voor CDA-politici om de 'roeping van het Evangelie' te combineren met de grootschalige bezuinigingsoperaties.

CDA poster 1986
(bron: Digitale collectie Universiteit
Groningen)

HET VOORSPEL VAN DE VERANTWOORDELIJKE SAMENLEVING

De weg naar de oprichting van het CDA in 1980 was niet makkelijk geweest. De drie confessionele partijen die uiteindelijk samen het appél gingen uitdragen hadden elk hun eigen identiteit en gedachtegoed. Vooral de rechtlijnige Anti-Revolutionairen (ARP) verschilden op veel punten van de wat vrijere leden van de Katholieke Volkspartij (KVP). Deze tegenstelling kwam duidelijk naar voren toen de partij in oprichting een coalitie met de VVD aanging in 1977. Voor het zoge-

naamde christelijk-sociale deel van het CDA, dat voornamelijk uit ARP'ers bestond, was dit een bittere teleurstelling. Hoewel 'loyaal' aan het CDA zou dit progressieve deel van de jonge CDA-fractie vier jaar lang dwarsliggen in het parlement. Deze verdeeldheid had ernstige gevolgen, juist in deze jaren begon zich een structurele economische crisis af te tekenen. Na de tweede oliecrisis van 1979 stortte de economie volledig in. De werkloosheid bereikte in 1982 een ongekende twaalf procent en mede hierdoor oversteeg ook het financieringstekort de tien procent. Ondanks de ernst van de crisis

lukte het zowel het eerste als het tweede kabinet Van Agt niet een economisch herstelplan uit te voeren.²

Niet alleen de regering en CDA-fractie hadden hierbij te maken met interne conflicten, ook binnen de partij zelf liepen de spanningen op. Zowel op de rechter- als de linkerflank werden werkgroepen opgericht om de partij ideologisch op het juiste pad te houden, waardoor de vormingsjaren van het CDA werden getekend door voortdurende strijd. Toch lukte het de CDA-leiding langzaamaan de neuzen één kant op te krijgen, mede door het vertrek van verschillende loyalisten. De verdeeldheid van de late jaren zeventig bleef echter nog jaren een schrikbeeld. Oud-minister Albada herinnerde zich in zijn memoires dat inhoudelijk debat en verschil van mening niet gewaardeerd werden.³ Onder leiding van premier Lubbers, fractievoorzitter De Vries en partijvoorzitter Bukman werden de rangen van het CDA gesloten en stelde de partij zich eendrachtig op achter de centrum-rechtse regering die in 1982 aantrad.⁴

DE WETENSCHAPPELIJKE STRIJDORGANISATIE

Terwijl intern debat werd onderdrukt, laaiden de discussies juist op binnen het nieuw opgerichte WI, dat ging werken aan een nieuw christendemocratisch gedachtegoed. Onder aanvoering van de eigenzinnige antirevolutionair Arie Oostlander begon het jonge WI-team een eigen christendemocratisch wereldbeeld te ontwikkelen dat een alternatief moest bieden voor de polariserende liberale en socialistische ideologieën. De ijverige Oostlander beschouwde het WI als een 'strijdorganisatie' die nooit mocht stoppen met de verdediging van de christendemocratische principes.⁵ Door deze instelling verwierf het instituut al snel een dominante positie binnen het CDA. Het had een grote invloed op het beginselprogramma van de partij, schreef het merendeel van het verkiezingsprogramma van 1981, speelde een centrale rol in de campagne voor 1982 en publiceerde een reeks van invloedrijke rapporten die de ideologische ontwikkeling van de partij stuurden. De invloed van het WI was tijdens de eerste jaren zo groot geweest dat vanuit de partijleiding bezwaar werd gemaakt toen het instituut opnieuw mee wilde schrijven aan het programma voor 1986. Volgens journaliste Zielonka-Goei kon niet iedereen zich vinden in de *principe-reiterei* van Oostlander en zijn team.⁶

Zover was het in 1980 echter nog niet. Het in dat jaar gepubliceerde beginselprogramma vormde juist het eindpunt van een langdurige samentmelting tussen de drie confessionele filosofische tradities. Tegelijk was dit echter het startpunt om een nieuw gedachtegoed te ontwikkelen. Het programma was uitgesproken evangelisch. Het CDA verkondigde alle mensen te willen verenigen die de oproep van de Heilige Schrift wilden

volgen. Het politieke handelen zou niet direct uit de Bijbel worden afgeleid en het geloof werd niet aan de samenleving opgelegd, maar de partij wilde ruimte creëren voor mensen om hun eigen keuzes te maken. Binnen deze ruimte zou het CDA een appèl doen op de eigen verantwoordelijkheid van burgers, een appèl dat volgens het programma hard nodig was. De samenleving bevond zich namelijk in een fundamentele overgangsfase waarbij allerlei nieuwe overtuigingen, krachten en waarden zich deden gelden. Het christendemocratische gedachtegoed zou de samenleving door deze culturele omslag moeten leiden aan de hand van vier kernprincipes: rechtvaardigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Deze principes zouden de kern moeten vormen van het christendemocratische gedachtegoed.

Hoewel het programma de principes uitgebreid toelichtte, draaiden zij vooral om één eigenschap: verantwoordelijkheid. Het eerste principe, rechtvaardigheid, werd vrij smal gedefinieerd en hield vooral in dat de overheid het voor iedere burger mogelijk moest maken de overige drie kernprincipes te ervaren. Het tweede principe, gedeelde verantwoordelijkheid, was gebaseerd op de stelling dat ieder mens in essentie zijn eigen verantwoordelijkheid kon nemen. Politici zouden daarom altijd het verantwoordelijkheidsbesef van burgers moeten stimuleren. Het derde principe, solidariteit, deed een beroep op de verantwoordelijkheid van burgers om voor elkaar te zorgen. Hoewel de sterken in de samenleving een speciale verantwoordelijkheid hadden voor de zwakken, betekende dit niet dat hen de hand boven het hoofd werd gehouden. Een mens werd namelijk pas echt zwak en kwetsbaar als hij niet door de overheid werd aangesproken op zijn sterk-zijn. Daarom moest een solidaire overheid juist ook een beroep doen op de zwakken. Ook het vierde principe, rentmeesterschap, draaide om verantwoordelijkheid. De schepping was door God aan de mens gegeven, niet om te mee te doen wat hij wilde, maar om voor te zorgen. Een christendemocratische overheid zou daarom de genotzuchtige moderne cultuur moeten weerstaan en verantwoordelijk met de schepping moeten omgaan.⁷

AFKICKEN VAN DE VERZORGINGSSTAAT

Tijdens de eerste helft van de jaren tachtig werkte het WI ijverig aan een verdere uitwerking van de vier principes. Het verkiezingsprogramma voor 1981, *Om een zinvol bestaan*, was in deze zin nog een ideologisch onaf product. Hoewel het benadrukte dat de samenleving op verschillende manieren met haar rug tegen de muur stond, ontbrak een daadwerkelijke beschouwing van maatschappelijke structuren. Wel werd gebroken met een aantal taboes. Het programma stelde onverbloemd dat de verzorgingsstaat

in de oude vorm onhoudbaar was en dat het verstrekken van uitkeringen niet langer als oplossing voor werkloosheid kon worden gebruikt.⁸

Terwijl *Om een zinvol bestaan* de ideologische koers van het CDA al uitstippelde, werd de visie op de verzorgingsstaat pas echt uiteengezet in de nota *Vernieuwing om behoud* (1982). Volgens de van het WI afkomstige auteurs had het socialezekerheidsstelsel geleid tot een anonieme, vervreemde en geldgerichte vorm van solidariteit. In het stuk werd een harts-tochtelijk pleidooi gehouden voor vernieuwing:

Dreigen wij niet over het hoofd te zien dat solidariteit, onderlinge zorg, het dragen van elkanders lasten, de harten van mensen niet onberoerd kan laten? Komt hierin niet het radicale van het christelijk-sociale denken tot uitdrukking: het besef dat wij de hoeder van onze broeder zijn. De vragen naar de sociale zekerheid kunnen daarom niet gereduceerd worden tot financiële vragen. De sociale kwestie kan niet worden afgekocht!⁹

In het volgende jaar werkte het WI deze stelling uit tot een volwaardige christendemocratische maatschappijfilosofie. In de nota *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* uit 1983, die gezien wordt als een kerndocument in de CDA-geschiedenis, stond het concept van de verantwoordelijke samenleving centraal. Opnieuw werd gewezen op de ondermijnende effecten en het verdorven klimaat van de verzorgingsstaat, waarin burgers hun verantwoordelijkheid ontweken. In plaats van naar elkaar om te zien, gebruikten burgers de staat steeds meer als afvalbak voor hun sociale verantwoordelijkheden. De uitdaging was deze mindset te hervormen. Dit zou niet eenvoudig zijn, burgers waren de afgelopen decennia verslaafd geraakt aan een zorgende staat. De pijnlijke confrontatie met andermans leed, die vroeger gewoon bij het dagelijks leven hoorde, was door deze staat steeds verder buiten de publieke sfeer gebracht en weggestopt in bureaucratische instituties. Dit moest ongedaan worden gemaakt. De morele overwegingen die bij solidariteit hoorden en het directe contact met de ontvanger van zorg dienden weer in het hart van de samenleving te staan. De verzorgingsstaat moest worden omgevormd tot een verzorgingsmaatschappij.¹⁰

Een prominent CDA-lid herinnerde zich dat de nota binnen de partij een schok veroorzaakte. Het CDA had volgens haar jarenlang in een ideologisch vacuüm geleefd en veel CDA-leden konden de boodschap dat de verzorgingsstaat niet meer werkte maar moeilijk accepteren. De conclusie werd echter niet meer losgelaten en een jaar later zelfs nog steviger aan-

gezet in de nota *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving*. De auteurs, waaronder CDA-prominent Wijffels, betoogden in de nota dat de economische crisis in essentie een culturele en morele crisis was, veroorzaakt door de onverantwoorde leefstijl van burgers. Daarom moesten burgers gedwongen worden weer verantwoordelijkheid te nemen. Om de verzorgingsmaatschappij af te dwingen, moest de overheid haar voorzieningen simpelweg terugtrekken. De hierop volgende confrontatie met de kille ellende van werkloosheid en ontoereikende sociale voorzieningen zou burgers prikkelen weer voor elkaar te zorgen. Hoewel deze confrontatiepolitiek tot maatschappelijk verzet zou leiden, was het hoognodig om door te zetten. Verzet was namelijk geen slecht teken, maar moest gezien worden als een afkickverschijnsel, en een verslaafde vindt het maar zelden prettig om af te kicken.¹¹

DE BOUW VAN DE VERANTWOORDELIJKE SAMENLEVING

Opvallend aan de ontwikkeling van het christendemocratische gedachtegoed was dat het hand in hand ging met het bezuinigingsbeleid van de Lubbersregering. Bij haar aantreden was de regering het erover eens geweest dat de verzorgingsstaat grondig hervormd moest worden en ze profileerde zich expliciet als een team dat niet bang was de dure en inefficiënte verzorgingsstaat terug te dringen. Symbolisch voor de nieuwe aanpak was het feit dat Lubbers de enige bewindspersoon was van voor het eerste kabinet Van Agt. De meeste van de christendemocratische bewindslieden waren hun politieke carrière begonnen in de vroege jaren tachtig en hadden geen ervaring met de worstelingen die aan de basis van de verzorgingsstaat hadden gelegen. 'Jonge stoomwalsen' als Brinkman en Deetman werden politiek volwassen aan het eind van de zogenaamde 'rode jaren' toen de crisis in volle gang was. Ze hadden vooral oog voor de schadelijke effecten van de verzorgingsstaat.¹²

De Lubbersregering liet zich zodoende voorstaan op haar pragmatische aanpak. Steeds vaker werden woorden als 'no-nonsense', 'zakelijk' en 'professionalisme' gebruikt om het beleid te onderbouwen. Ondanks het pragmatische imago stellen Gerrit Kroeger en Jaap Stam in hun boek over het CDA dat er wel degelijk een ideologische spanning heerste onder de CDA-bewindslieden. Ze citeren Borstlap, toenmalig lid van het WI, die zich herinnerde dat een nieuwe generatie van christendemocratische 'aanpakkers' was aangetreden. Een generatie die nog wel een band had met de kerk, maar die haar religieuze overtuigingen voor zich hield en deze slechts vertaalde in daden. Ook volgens CDA-historicus Verkuil was het achterwege laten van christelijke retoriek een bewuste keuze. In plaats van ideologische argumenten moesten enkel economische argumenten

gebruikt worden om de bezuinigingspolitiek te onderbouwen. Het christelijke karakter van het CDA werd bewust genegeerd.¹³

Aangezien in 1982 het beroemde Wassenaarakkoord over loonmatiging werd getekend en ook de internationale economie weer begon op te veren, maakte de regering een vlotte start. In 1983 werd begonnen met een hervormingsagenda die gericht was op drie hoofddoelen: verlaging van financieringstekort, rente en inflatie, stimulering van arbeidsdeling en een versterking van de markt. De zogenaamde Stelselherziening stond hierbij centraal. Het socialezekerheidsstelsel was voor de regering hét symbool van de structurele maatschappelijke inactiviteit en vormde een uitgelezen bezuinigingsmogelijkheid. Meest ingrijpend waren hierbij de verlaging van de WW en de vrijwel ononderbroken bevrozing van alle sociale uitkeringen.¹⁴

Na de eerste regeringstermijn ging het CDA de verkiezingen van 1986 in met een duidelijke boodschap: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'. Naast de persoon van Lubbers richtte de campagne zich op de noodzakelijke afronding van de herziening. Opnieuw werd de grondslag bewust buiten beeld gehouden om ongelovige kiezers aan te trekken. Slechts bij optredens voor de Evangelische Omroep werd de grondslag benadrukt. De strategie leek te werken. Het CDA behaalde een verrassende overwinning met een opvallend hoog aantal ongelovige stemmers. Er werd zelfs gesproken van een 'omgekeerde doorbraak'.¹⁵ CDA en VVD konden hun gezamenlijke bezuinigingsbeleid voortzetten.

Terwijl verwijzingen naar het christendom bewust achterwege werden gelaten, nam het gebruik van morele argumentaties wel toe. Bewindslieden van het CDA spraken geregeld over de ondermijnende effecten van de verzorgingsstaat op het solidariteitsgevoel en er werd voortdurend geageerd tegen de veronderstelde maatschappelijke apathie. Een treffend voorbeeld was minister van Financiën Ruding, die een beperking van de bijstand bepleitte door op de ondermijnende effecten te wijzen die de regeling had op het verantwoordelijkheidsbesef van burgers. De overheid moest zich alleen richten op de 'echte minima' en niet op hen die gewoon hun verantwoordelijkheid konden nemen.¹⁶

'EEN LIBERALE IDEOLOGIE VAN HET ERGSTE SOORT'

Zoals voorspeld reageerde de 'verslaafde' fel op de behandeling en het ingezette bezuinigingsbeleid stuitte op hevig maatschappelijk verzet. Een deel van dit verzet richtte zich specifiek op het CDA. Kerkelijke organisaties en de christelijke vakbond CNV uitten publiekelijk kritiek op de 'onchristelijke aard' van het beleid. Binnen de partij zelf kwam kritiek minder voor. Intern debat werd grotendeels onderdrukt door het team rondom

partijvoorzitter Bukman, dat in de wandelgangen zelfs het ‘Politbureau’ werd genoemd. Bukman zelf droeg de bijnaam ‘de Lenin van Voorschoten’. Alleen vanuit de uiterste rangen van de partij kwam nog stevige kritiek. Meest opzienbarend was de petitie die partijprominenten als Ruppert, Veldkamp, De Gaay Fortman, Boersma en Van Leeuwen in 1985 aan de partijleiding stuurden, waarin ze protesteerden tegen de bezuinigingen op de sociale zekerheid.¹⁷

Ook de achterban begon zich geleidelijk aan te verzetten tegen de koers van de partij. Opvallend genoeg richtte dit verzet zich vooral tegen de morele argumentaties van CDA-politici. Steeds vaker werden vraagtekens geplaatst bij de geloofwaardigheid van beladen maatschappijbeschouwingen als deze vooral werden gebruikt om bezuinigingen te rechtvaardigen. Vooral op de publicatie van de nota *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving* werd verontwaardigd gereageerd. Op het navolgende partijcongres werd de partijleiding door kritische CDA-leden beschuldigd enkel een filosofie te ontwikkelen om het bezuinigingsbeleid te legitimeren.¹⁸

Lubbers en Oostlander 1983
(bron: Nationaal Archief)

In CDV kwam deze kritiek geregeld terug. ‘Buitenstaanders’ en zo nu en dan een kritisch Kamerlid betwijfelden steeds sterker in hoeverre het sociaaleconomische beleid en vooral de bezuinigingen eigenlijk wel pasten bij de vier christendemocratische principes en de Bijbelse partijgrondslag. Een sprekend voorbeeld hiervan is het artikel van een hoogleraar sociale ethiek, De Lange, die harde kritiek leverde op de bewindslieden op Sociale Zaken en Werkgelegenheid, De Graaf en De Koning. De professor stoorde zich vooral aan de eenzijdige nadruk die zij legden op uitkeringsfraude en de zondigheid van uitkeringsgerechtigden. De befaamde oproep tot verantwoordelijkheid en solidariteit leek uitsluitend gericht te worden op het zwakste deel van de samenleving. Het welvarende deel bleef grotendeels buiten schot. De stereotypering van uitkeringsgerechtigden als egoïstische en berekende types was niet alleen verwerpelijk, maar vormde volgens de hoogleraar een ‘liberale ideologie van het ergste soort’. Hij zag dan ook niet wat de link was tussen het harde sociaaleconomische beleid en de vier principes.¹⁹

Uiteraard waren niet alle auteurs even kritisch. Wel werd opvallend vaak de vraag opgeworpen waarom er zo weinig werd gedebatteerd over de praktische betekenis van het christendemocratische gedachtegoed. Als het CDA oprecht het Evangelie als richtsnoer wilde gebruiken, moesten vertegenwoordigers van de partij dan niet voortdurend verantwoording afleggen voor hun keuzes?²⁰ Deze verantwoording leek echter grotendeels te ontbreken. Een hoogleraar religiewetenschappen vat zijn ervaringen met CDA-Kamerleden samen als 'een gebrek aan diepgang, gebrek aan durf, totale onkunde omtrent de ontwikkelingen in het theologisch denken, onvermogen een toekomstige kerkelijke braintrust een beetje te kunnen schatten en uitdagen. *Angst vooral.*'²¹ Hoewel wat stevig uitgedrukt, werden de ergernissen over de religieuze desinteresse en onwetendheid breed gedeeld. Oud-minister Klompé merkte bijvoorbeeld op dat vrijwel geen CDA-politicus nog geïnteresseerd leek te zijn in de politieke opvatting van de kerken.²² Ook politici zelf onderschreven zo nu en dan deze conclusie. In 1982 stelde Lubbers dat CDA-vertegenwoordigers, ondanks de sterke grondslag, wel erg vaak leken terug te vallen op pragmatische oplossingen met een overmatige nadruk op de financiële kanten van beleid. De principes werden te weinig beleefd. Fractievoorzitter De Vries maakte soortgelijke opmerkingen. In CDV gaf hij eerlijk toe dat hij de vier principes vaak ontweek uit angst het verwijt te krijgen een 'vroom sausje' over het bezuinigingsbeleid te gieten. De pragmatische 'no-nonsense' retoriek vormde dan een aantrekkelijk alternatief. In een ander interview stelde De Vries dat veel CDA-parlementariërs de kerk ook niet meer bezochten uit angst vanaf de kansel vermaand te worden voor hun harde beleid.²³

Hoewel De Vries toegaf de principes vaak te ontwijken, was hij een van de weinigen die de morele oppervlakkigheid probeerde te doorbreken. In 1981 stelde hij bijvoorbeeld in CDV dat het geplande bezuinigingsbeleid juist goed te verklaren was vanuit het solidariteitsprincipe. God had de mens immers geschapen met het vermogen goed en kwaad te onderscheiden. De overheid zou daarom ieder mens in staat moeten stellen zijn eigen keuzes in vrijheid te maken. Om daadwerkelijk solidair te zijn, zou de staat haar voorzieningen daarom moeten terugtrekken, zodat de zwakkeren hun persoonlijke verantwoordelijkheid weer konden ervaren.²⁴

De Vries' reflectie was een uitzondering. Beleidsmakers van het CDA verdedigden zich wel af en toe als ze het verwijt kregen dat hun beleid de vier principes ondergroef. In een interview met WI-directeur Oostlander in 1985 gingen De Graaf en De Koning uitgebreid in op felle kritiek van de Raad van Kerken op het bezuinigingsbeleid. In hun ogen was de kritiek slordig en eenzijdig. De raad leek vergeten te zijn dat de mens in essentie zondig was. Zelf werden beide bewindslieden geconfronteerd met mensen

die misbruik maakten van sociale voorzieningen en dagelijks hun verantwoordelijkheid ontdoken. Hoewel bewogenheid met de armen een mooie eigenschap was, stelden ze dat de kerken veel te weinig begrip hadden voor grotere economische vraagstukken.

Positief verrast door de toewijding van de minister en zijn staatssecretaris, stelde Oostlander opgelucht dat het socialezekerheidsbeleid werd ingegeven door een zeer duidelijke politieke ethiek en een heldere visie op de menselijke aard. Hij trok dan ook de opvallende conclusie dat de 'herontdekking en actualisering van onze visie op mens en maatschappij, soms samen te vatten in eenvoudige en nuchtere constatering, [net op tijd kwam] om aan het regeringsbeleid de nodige consistentie te geven'.²⁵

EEN GENERATIE IN DE MIST

Hoewel het te ver voert om in dit artikel precies te omschrijven wat de algemene opinie was binnen het CDA over de invulling van de christendemocratische principes, kunnen wel wat algemene observaties worden gemaakt over de aard van het debat. De belangrijkste conclusie is dat de vier principes in essentie omstreden concepten waren. Terwijl ze helder en richtinggevend overkwamen, bleken ze in de praktijk veel pragmatische flexibiliteit toe te staan. In CDV merkte auteur Van Rooy dit scherp op. Werden de principes in de jaren zeventig nog gebruikt om de sociale zekerheid uit te breiden, werden ze vijf jaar later gebruikt om het socialezekerheidsstelsel weer te beperken. De schrijfster waarschuwde daarom de principes te beschermen en niet met elke politieke trend mee te laten waaien.²⁶ Deze waarschuwing werd regelmatig herhaald in CDV, waarbij de beschouwingen vaak nog dieper gingen. Niet alleen de principes waren voer voor politiek misbruik, ook de christelijke grondslag maakt het CDA kwetsbaar. Door het Evangelie als richtsnoer te gebruiken, stond de partij bloot aan voortdurende kritiek. In 1982 klaagde Lubbers dan ook dat de grote kerkelijke invloed binnen het CDA eerder verlamrend dan stimulerend werkte.²⁷

Hoewel bij de oprichting van het CDA was benadrukt dat het Evangelie niet letterlijk zou worden genomen, bleek al snel dat de 'C' een blijvende uitdaging was voor politici. Terwijl sommigen de uitdaging aangingen, probeerden anderen het geloof uit de weg te gaan om niet verstrikt te raken in hun eigen beschouwingen. Hoewel ook Oostlander vond dat de Bijbel geen handboek was, bleef hij benadrukken dat het Evangelie wel van levensbelang was voor het CDA. Zonder de Bijbel zou de partij ten prooi vallen aan 'Elitevorming (...), kortetermijn partijbelangetjes, personencultus, te grote nadruk op macht, centralisme, verwaarlozing van programs [en] verdoezeling van visies door bestuurlijke techniciteit'.²⁸ Het was met dank aan het

Evangelie dat dit nog niet gebeurd was.

Ook Oostlander wees er vanaf 1986 echter steeds vaker op dat de partij aan het afdwalen was. Terwijl de relatie met het CDA-bestuur snel verslechterde, stelden ook de andere WI-leden steeds feller de verwaarlozing van het christendemocratische gedachtegoed aan de orde. Het jonge WI-lid Balkenende bijvoorbeeld, zag weinig verschil meer tussen het slecht onderbouwde CDA-beleid en het normloze liberalisme van de VVD.²⁹ Bij het aantreden van Lubbers II in 1986 trok een gepassioneerde Oostlander in CDV van leer tegen het nieuwe kabinet. Terwijl in 1982 nog een zorgzame samenleving was gepropageerd, klonken de huidige beleidsdoelen volgens hem als een lege galm. De enige bewindsman die de programma's van het CDA niet structureel negeerde, was Brinkman, maar hij gebruikte ze alleen om bezuinigingen mee te onderbouwen.³⁰

Terugkijkend op zijn steun aan het bezuinigingsbeleid van de jaren tachtig, moest Oostlander tot zijn spijt bekennen dat veel van de bezuinigingen sociaal gezien niet te verantwoorden waren.³¹ De verantwoordelijke samenleving vereiste een infrastructuur die mensen daadwerkelijk in staat stelde verantwoordelijkheid te nemen. Deze structuur was echter niet gebouwd, er was alleen bezuinigd. In 1986 publiceerde het WI een speciaal nummer van CDV waarin tal van CDA'ers de conclusie van Oostlander onderschreven. Terugdenkend aan de gepassioneerde discussies bij de oprichting van het CDA, klaagden de auteurs dat de christelijke grondslag geen enkele invloed meer had op de koers van de partij. Volgens de latere opvolger van Oostlander als WI-directeur, Van Gennip, kwam dit vooral doordat de meerderheid van de CDA-leiding zich pas in de jaren tachtig bij de partij had aangesloten; hierdoor hadden zij geen band met de kernprincipes, het was een 'generatie in de mist'.³²

Bij zijn afscheid als WI-directeur in 1989 concludeerde Oostlander desondanks dat in de loop der jaren een sterk christendemocratisch fort was gebouwd dat volgens hem nog jaren zou blijven staan. Voorwaarde hiervoor was wel dat de partij het verlangen naar macht altijd ondergeschikt zou houden aan de christendemocratische principes.³³ Deze laatste woorden bleken bijna profetisch. Vijf jaar na zijn vertrek stortte het fort in elkaar. Nadat de gematigde fractievoorzitter De Vries was vervangen door Brinkman, verdween het laatste restje inhoudelijke reflectie uit de partij.³⁴ Hoewel het CDA haar 'no-nonsense' retoriek aanhield, bleef de bezinning achterwege. Hierdoor werd duidelijk wat voor beleid er achter idealistische concepten als de verantwoordelijke samenleving zat. In 1991 werd in een bundel over de christendemocratie geconcludeerd dat deze verantwoordelijke samenleving weinig meer bleek te zijn dan de 'kerstening' van een kil neoliberal gedachtegoed.³⁵ Met de ontkerstening van het taalge-

bruik verloor de partij dan ook in hoog tempo haar aanhang. Toen het CDA in 1994 met een kaal bezuinigingsprogramma onder leiding van Brinkman de verkiezingen inging, leed de partij een historisch verlies.³⁶ Bij de analyse van de nederlaag bleek dat vooral oudere kiezers waren weggelopen omdat ze zich niet meer in het CDA herkenden. Het merendeel vond dat de partij haar sociaalchristelijke idealen had verloochend en enkel nog op financiële zaken gericht leek. Een decennium van 'no-nonsense' pragmatisme had langzaam maar zeker de 'C' in CDA uitgewist.³⁷

CONCLUSIE

Toen in 1982 de eerste Lubbersregering aantrad, was het CDA formeel pas twee jaar oud. Ondanks deze jonge leeftijd, had de partij een lange voorgeschiedenis van interne spanning en ideologische strijd achter de rug die een beslissende invloed had op de koers van de partij in de jaren tachtig. Zoals in het eerste deel van dit artikel is beschreven, hadden de felle debatten van de jaren zeventig geleid tot een grote onzekerheid en verkramptheid bij de partijleiding. Hoewel het CDA in 1982 de machtigste partij van het land was, werd binnen de partij angstvallig geprobeerd elke oorzaak van verdeeldheid of discussie te voorkomen. Het enige partijonderdeel dat zich aan het strakke regime onttrok, was het WI. Daar begon een gedreven team aan een christendemocratisch gedachtegoed te bouwen, dat een alternatief moest bieden voor de socialistische en liberale ideologieën. Aan de hand van de vier principes, rechtvaardigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap, werd het concept van de verantwoordelijke samenleving ontwikkeld. De aanname hierbij was dat de verzorgingsstaat het maatschappelijke solidariteitsgevoel had ondermijnd door essentiële intermenselijke ervaringen uit de samenleving te onttrekken, zoals het geven van zorg en het ervaren van dankbaarheid. Vanuit deze aanname bepleitte het WI steeds sterker dat de overheid moest terugtreden om individuele burgers weer de ruimte te bieden zelf hun verantwoordelijkheid te nemen.

De bewindslieden van het CDA, die in 1982 de regeringsmacht op zich namen, maakten dankbaar gebruik van het nieuw ontwikkelde gedachtegoed. De vier basisprincipes van de christendemocratie gaven het beleid genoeg samenhang en legitimiteit om de achterban van de partij mee te krijgen, maar waren ook vaag genoeg om ruimte te laten aan pragmatisme en het zogenaamde 'no-nonsense'-beleid van de Lubbersregering. In de loop van de jaren tachtig begon binnen de CDA-achterban het ongemak echter te groeien over de toepassing van de christendemocratische principes, daar deze vooral gebruikt leken te worden om bezuinigingen goed te praten. De actieve ondersteuning van maatschappelijke solidariteit bleek

bijvoorbeeld uit te blijven. In het wetenschappelijk tijdschrift werden dan ook steeds vaker artikelen geplaatst van CDA-leden die het regeringsbeleid bekritiseerden. Ook het Wetenschappelijk Instituut begon het gebrek aan ideologische reflectie aan te kaarten.

Deze kritiek wist echter geen grip op de partij meer te krijgen. Steeds sterker maakten de partijleiding en de bewindslieden van het CDA zich los van het christendemocratische gedachtegoed. Hoewel dit deels een bewuste keuze was uit electorale overweging, waren veel bewindslieden simpelweg bang zich bloot te stellen aan kritiek. Voor de harde bezuinigingen van de jaren tachtig ontkwam de regering echter niet aan het geven van een goede onderbouwing, omdat deze anders geen steun zouden krijgen bij de achterban. Resultaat hiervan was dat de christendemocratische principes uitsluitend nog gebruikt werden als ideologische glazuurlaag op de grootste bezuinigingsoperatie sinds de Tweede Wereldoorlog. Het zorgvuldig opgebouwde christendemocratische gedachtegoed bleek uiteindelijk weinig meer dan een kerstening van de harde bezuinigingspolitiek.

Hans Rodenburg studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en heeft zich gespecialiseerd in de politieke geschiedenis van de verzorgingsstaat. Het onderzoek voor dit artikel was onderdeel van de Research Master History. Momenteel werkt hij als onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis aan de Radboud Universiteit.

NOTEN

- 1 Paul Pierson, 'The New Politics of the Welfare State', *World Politics*, Vol. 48, No. 2 (1996) 143-179, 173; Maya Yerkes en Romke van der Veen, 'Crisis and Welfare State Change in the Netherlands', *Social Policy & Administration*, Vol. 45, No. 4 (2011) 430-444, 430; Judith Raven, Peter Achterberg en Romke van der Veen, 'On support for welfare state reforms and deservingness in the Netherlands', *Policy & Politics*, Vol. 43, nr. 1 (2015) 61-79, 1-2.
- 2 Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat 1945-1990', in: Remieg Aerts et al., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 1999) 265-342, 318; Rigter et al., *Tussen sociale wil en werkelijkheid, Een geschiedenis van het beleid van het ministerie van Sociale Zaken* (1995) 335; Joop Roebroek, en Mirjam Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds', *Twee eeuwen sociale politiek, verzorgingsstaat en sociale zekerheid in Nederland* ('s Gravenhage 1998) 377-378.
- 3 Wil Albeda, *Ik en de verzorgingsstaat: Herinneringen van Wil Albeda* (Amsterdam 2004) 183.
- 4 Bert de Vries, 'Een half jaar kabinet-Lubbers', CDV, 06, 1983, 284-288, 287; Christoffer Green-Pedersen, *The Politics of Justification, Party competition and Welfare-state Retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998* (Amsterdam 2002) 98; Ruud Vlek, *Inactieven in actie, Belangenstrijd en belangenbehartiging van uitkeringsgerechtigden in de Nederlandse politiek 1974-1994* (Amsterdam 1997) 402; Paul Lucardie en Ida Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1983', in: Rudolf Koole (ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1983* (Groningen 1984) XIII-XLII, XVII.
- 5 A. Oostlander, 'Een instituut als het onze', CDV, 08, 1989, 382-386; Dik Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s Gravenhage 1992) 169; A. Oostlander, 'De verantwoordelijke samenleving als succesvolle tegenhanger van liberale politiek', CDV, Herfst, 2005, 36-44, 39.
- 6 M.L. Zielonka-Goei, *Uitzicht op de toekomst. De totstandkoming van verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986* (1989) 64-68; Peter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) 141-143.
- 7 Christen Democratisch Appèl, *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl* (1980) 10., <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/beginselprogramma/cda1980/> [geraadpleegd 19 2017] 27.
- 8 Christen Democratisch Appèl, *Om een zinvol bestaan*, in: I. Lipschits (ed.), *Verkiezingsprogramma's* ('s-Gravenhage 1981) 1-56.
- 9 Wetenschappelijk Instituut CDA, *Vernieuwing om behoud. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de ontwikkeling van de sociale zekerheid*, (The Hague 1982) 43.
- 10 Christen Democratisch Appèl, 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', Extra edition CDV/Aktueel, oktober 1983, 32-48.
- 11 Wetenschappelijk Instituut CDA, *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving. De samenhang tussen economie, cultuur en politiek*, ('s Gravenhage 1984).
- 12 Duco Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Utrecht 2012) 222; Evert Mathies (ed.) Et al., *25 jaar CDA: Tussen macht en inhoud* (Baarn 2005) 48; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 167.
- 13 Radboud Engbersen en Thijs Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding (1945-1990): Een retorische studie* (Leiden 1991) 164; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 168; Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 255.
- 14 Roebroek en Hertogh, 'De beschavende invloed des tijds', 436-438; Green-Pedersen, *The Politics of Justification*, 96.
- 15 Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 256; Hans-Martien ten Napel, 'De paradoxale revival van de christen-democratie', in: Gerrit Voerman (ed.), *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991) 143.
- 16 Rigter et al., *Tussen sociale wil en werkelijkheid*, 371; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 198; Jet Bussemaker, 'Het einde van de maakbaarheid?', in: Jan Willem Duyvendak en Ido de Haan (red.), *Maakbaarheid, Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam, 1997) 140-151, 145; A. Oostlander en Y. Timmerman-Buck, 'Solide en sociaal: CDA nieuwe stijl', CDV, 11, 1985, 516-525.
- 17 G. de Groot, 'Is het Appèl beantwoord?', CDV, 7-8, 1986, 294-300, 295.; Oostlander en Timmerman-Buck, 'Solide en sociaal: CDA nieuwe stijl', Marcel ten Hooven, 'Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010', in: Gerrit Voerman (ed.), *De conjunctuur van de macht: Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010* (Amsterdam 2011) 59-108, 68; Engbersen en Jansen, *Armoede in de maatschappelijke verbeelding*, 164; Lidie Koenen en Gerrit Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985',

in: Rudolf Koole en Anthonie Lucardie, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Partijen 1985* (Groningen 1986) 14-67, 21-22.

18 Lidie Koeneman, Paul Lucardie en Ida Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1984', in: Rudolf Koole (ed.), *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1985) 10-60, 17.

19 H. de Lange, 'Reactie op "Solide en sociaal; het CDA nieuwe stijl"', CDV, 03, 1986, 109-113, 112.

20 L. Wüst, 'Nu verder met de verantwoorde-lijke maatschappij', CDV, 5, 1986, 189-190; O.W.A. van Verschuier, 'CDA, waar is uw geloof?', CDV, 12, 1983, 648-651; L.A. Struik, 'Quo vadis, CDA?', CDV, 04, 201-205; M.E.Ch.E. Nagel-Cornelissen, 'Evangelië in praktijk', CDV, 07-08, 1984, 373-376.

21 R. van Rossum, 'Ik zie niets onchristelijks in een middenpositie als dat een dialogische positie is', CDV, 07-08, 1984, 381-385.

22 M.A.M. Klompé, 'Kerk en politiek', CDV, 07-08, 1984, 365-367.

23 R. Lubbers, 'Hoe nu verder?', CDV, 9, 1982, 398-399, 398; De Vries, 'Een half jaar kabinet-Lubbers', 285; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 200.

24 B. de Vries, 'Is het zout smakeloos geworden?', CDV, 09, 1981, 453-459, 455.

25 Oostlander en Timmerman-Buck, 'Solide en sociaal: CDA nieuwe stijl', 523-525.

26 Y.M.C.T. van Rooy, 'Het gezicht van het CDA', CDV, 1983, 12, 439-647, 645.

27 Lubbers, 'Hoe nu verder?', 398-399.

28 A. Oostlander, 'Wat voor een CDA willen we?', CDV, 1986, 9, 410-415, 415.

29 J.P. Balkenende, 'Over normen en normloosheid', CDV, 1986, 4, 179-181.

30 Oostlander, 'Wat voor een CDA willen we?', 415; Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 195.

31 A. Oostlander, 'Armoede en de verantwoordelijke samenleving', CDV, 10, 1987, 441-448, 447.

32 A. Pauw, 'Weerklank in de partijvoorlichting', CDV, 7-8, 1986, 326-332, 327; De Groot, 'Is het Appèl beantwoord?', 299-300; J.J.A.M. van Gennip, 'Toerusting voor de toekomst', CDV, 7-8, 1986, 283-289; H. Eversdijk, 'Beginselpolitiek vindt weerklank in brede lagen van de bevolking', CDV, 7-8, 1986, 301-305.

33 Oostlander, 'Een instituut als het onze', 385.

34 Meeus, 'Ideologie zorgenkind christen-democraten'.

35 T.A.M. Salemink, 'Christen-democraten en het 'einde van de geschiedenis', in: B. van Stokkom (red) et al., *Voorbij de Ideologie?: Zingeving en*

politiek na Fukuyama's 'Einde van de geschiedenis' (Baarn 1991) 139-156, 146-147.

36 Green-Pedersen, *The Politics of Justification*, 105; Gerrit Voerman (ed.), *De conjunctuur van de macht: Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010* (Amsterdam 2011) 26.

37 Wetenschappelijk Instituut CDA, *Nieuwe wegen, vaste waarden. Aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA* ('s Gravenhage 1995) 16 & 35.

COLUMN

De vergeten top

Laurien Crump

Columniste Laurien Crump geeft in *Skript Historisch Tijdschrift* haar visie op een aantal nieuwswaardige onderwerpen. Dit keer schrijft Crump over de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa in de winter van 1990.

In de maand november vinden altijd gedenkwaardige ontwikkelingen plaats, zowel in goede als in slechte zin. De val van de Muur, de terroristische aanslagen in Parijs, de verkiezing van Donald Trump als president van de Verenigde Staten; ze staan in ons geheugen gegrift. Geschiedenis wordt echter geschreven door de overwinnaars en soms zijn er ook hoogtepunten die heel gauw weer vergeten worden, omdat

ze uiteindelijk minder positief uitpakken. Eén daarvan is de topontmoeting in Parijs van 19 tot 21 november 1990, waarop de staatshoofden van alle Europese landen (behalve Albanië), Canada en de Verenigde Staten bijeenkwamen om de Koude Oorlog officieel ten einde te verklaren. Al deze landen namen deel aan de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE), de voorloper van de huidige Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE). De CVSE was, zoals de leider van de Sovjetdelegatie, Joeri Kasjlev, het zo mooi verwoordde, bedoeld als 'ontluchtingsventiel

voor de snelkookpan van de internationale betrekkingen', en het fungeerde ook als zodanig tijdens de tweede helft van de Koude Oorlog.

Op de desbetreffende top in Parijs, één jaar na de val van de Muur, één maand na de eenwording van Duitsland, werd de CVSE dan ook flink in het zonnetje gezet. Er waren zelfs plannen voor een nieuw Europa, waarin de CVSE een centrale rol zou spelen. In het zogeheten 'Charter of Paris for a new Europe' werden deze plannen in klinkende bewoordingen uiteengezet. Europa zou niet langer in tweeën gedeeld zijn, maar juist 'whole and free'. Veiligheid zou ondeelbaar zijn en aan confrontatie was voorgoed een einde gekomen. Gorbatsjovs droom van een gemeenschappelijk Europees huis leek te worden bewaarheid en ook Rusland leek een plek te krijgen in Europa.

In feite werd uiteindelijk echter teruggevallen op de 'prefab solution', zoals de Amerikaanse historica Mary Sarotte dat zo beeldend noemt. Zoals een Ikeaboekenkast waar nog wat aan wordt gebouwd, zo breidden

de Westerse structuren – de NAVO en de Europese Unie – zich uit richting Oost-Europa om Rusland vervolgens te marginaliseren. Op het ‘nieuwe’ Europa werd een West-Europees stempel gedrukt ten koste van de Russische aspiraties om óók een plekje onder de Europese zon te verwerven. De euforie van het ‘Charter of Paris for a new Europe’ maakte plaats voor triomfalisme, waarin het Russische lot als irrelevant werd beschouwd. ‘We prevailed and they didn’t’, zoals Bush senior het onomwonden uitdrukte.

Nu probeert Rusland echter met man en macht op andere manieren relevant te worden: op de Krim, in Syrië, op het World Wide Web. De Westerse reflex is om Rusland verder buiten te sluiten, waardoor de Russische geldingsdrang alleen maar wordt aangewakkerd. In plaats van deze actie-reactiedynamiek is bezinning nodig, inlevingsvermogen en een hernieuwde dialoog. Er is ‘wederzijdse historische empathie’ nodig, zoals in een rapport wordt gesteld, waar ik in opdracht van de OVSE aan heb meegewerkt. Op een andere vergeten top, namelijk de jaarlijkse top van de 57 ministers van Buitenlandse Zaken van de landen die deelnemen aan de OVSE, wordt het desbetreffende rapport gepresenteerd (7-8 december 2017). Volgens het rapport moet er ruimte gecreëerd worden voor verschillende narratieven, zonder het Westerse gelijk te claimen. En het besef moet komen dat het ‘post-Cold War settlement’ eigenlijk nog niet af is. Het nieuwe Europa is tot op zekere hoogte ‘free’, maar zeker niet ‘whole’. Het zou een goed voornemen voor het nieuwe jaar kunnen zijn om te kijken of we het nieuwe Europa een nieuwe impuls kunnen geven door de geschiedenis nog eens goed onder de loop te nemen en van twee kanten te bekijken.

Laurien Crump is universitair docent en onderzoeker aan de afdeling Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen van de Universiteit Utrecht. Zij is gespecialiseerd in Europese betrekkingen tijdens de Koude Oorlog. Op dit moment is zij onder andere bezig met de Europese veiligheidsdialoog tijdens de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa tijdens de Koude Oorlog (1972-1990).

INTERVIEWS

GENOCIDE: VAN ALLE TIJDEN?

Interview met Norman Naimark

Boris van Haastrecht en Anna Teijeiro Fokkema

Afgelopen september gaf professor Norman Naimark de jaarlijkse NIOD-lezing in de Aula van de Universiteit van Amsterdam. Naimark sprak over zijn recente onderzoek, waarvan zijn boek *Genocide: A world history*, dat in 2017 verscheen, het resultaat is. Zijn boodschap dat genocide een universeel verschijnsel van alle tijden is en het potentieel tot genocide inherent is aan elke menselijke samenleving, gaf veel stof tot nadenken.

In de jaren zestig studeerde Naimark aan Stanford. Hij specialiseerde zich vervolgens in negentiende-eeuwse radicaal politieke bewegingen in Oost-Europa en tsaristisch Rusland. Vervolgens verschoof zijn onderzoeksterrein naar recentere politieke geschiedenis van dit gebied. Sinds de jaren negentig houdt hij zich voornamelijk bezig met genocide. Tegenwoordig is Naimark werkzaam als professor aan Stanford University en Senior Fellow aan het Hoover Institute. Vanwege zijn beperkte tijd in Amsterdam sprak professor Naimark via Skype met Skript vanuit zijn tijdelijke woonkamer in Florence.

Verscheidende onderzoekers gebruiken het begrip 'genocide' op verschillende manieren. U kiest voor een tamelijk ruime benadering van genocide. Waarom?

'Eerlijk gezegd denk ik dat mijn definitie van genocide goed aansluit op de definitie zoals geformuleerd in de Genocideconventie van de Verenigde Naties uit 1948. Ik sta in de traditie van de pionier van de studie naar genocides, Raphael Lemkin. Mijn benadering van genocide komt overeen met de hedendaagse benadering van veel onderzoekers en internationale organisaties. Strafhoven daarentegen werken over het algemeen met een definitie gebaseerd op het idee dat alleen raciale, nationale, etnische en religieuze groepen doelwit van genocide kunnen zijn. Dat is denk ik kleingeestig, en doet de geschiedenis van genocide geweld aan. Wat ik vergeleken met de juridische definitie vooral wil benadrukken is dat ook sociale en politieke groepen slachtoffer van genocide kunnen worden.'

Afgezien van de kwestie welke maatschappelijke groepen slachtoffer van genocide kunnen worden, bestaat er ook discussie over de periodisering. Sommige historici zien genocide als een fenomeen uit de twintigste eeuw. Hoe kijkt u hier tegenaan?

'In mijn boek *Fires of hatred* schreef ik dat de moderniteit een cruciaal as-

pect is van genocide. Ik zag de twintigste eeuw als de centrale basis voor genocide en had daar verschillende argumenten voor. Maar hoe meer ik mij in genocide verdiepte en hoe verder ik terug ging in het verleden, hoe sterker ik mij realiseerde dat dit idee gebaseerd was op de hoogmoed van twintigste-eeuwse historici, op ons idee dat onze eigen tijd afwijkend is. Ik bestudeerde verschillende periodes voor mijn nieuwste boek, zoals Romeinen en Grieken in de Oudheid, Bijbelse tijden zelfs. Op basis daarvan denk ik nu dat genocidale processen uit alle tijden vergelijkbaar zijn.'

U benadrukt een bepaalde continuïteit tussen verschillende genocides. Wat ziet u als de belangrijkste terugkerende elementen van genocide?

'Veel verschillende thema's keren steeds weer terug in de geschiedenis van genocide. Natuurlijk ligt aan de basis de wil om een specifieke 'vijand' in zijn geheel te doden. Het doel is de identiteit van deze groep te vernietigen, als het ware haar ruggengraat te breken. Een ander terugkerend thema is *othering*: de verschillen tussen groepen overdrijven, de kenmerken van een vijandelijke groep verdraaien, het beeld van deze groep vertekenen en haar op verschillende manieren dehumaniseren. Dat is bijna altijd onderdeel van genocide, al vanaf de Oudheid. Daarnaast is oorlog nauw verbonden met genocide. Deze twee zaken komen vaak samen en genocide zonder oorlog is moeilijk voorstelbaar. Kijk naar de Mongolen, de kruisvaarders of de Spanjaarden in Amerika. Zij waren allemaal betrokken bij oorlogshandelingen en tegelijkertijd met de vernietiging van volken. Wil je genocide voorkomen, dan is het voorkomen van oorlogen een goed beginpunt. Je zou de stelling kunnen verdedigen dat zonder oorlog de Armeense genocide en de Holocaust niet plaatsgevonden zouden hebben.

Je kunt overeenkomsten tussen verschillende genocides zien op veel gebieden, bijvoorbeeld op het genderspect van genocide. Mannen en vrouwen zijn altijd op verschillende manieren gebruikt en misbruikt in genocides. In de Oudheid werden vrouwen vaak gespaard, in tegenstelling tot mannen en jongens, die potentiële strijders waren. Een goed voorbeeld is de vernietiging van de Carthagers door de Romeinen. Niet alle Carthaagse vrouwen werden gedood, omdat zij 'waarde' hadden: vrouwen konden verhandeld worden als gebruiksgoederen en in huishoudens dienen als slavinnen of echtgenotes en zo onderdeel worden van de Romeinse maatschappij. Dit verandert als je naar recentere tijden kijkt. Om een heel volk te vernietigen, moeten vrouwen ook vernietigd worden, want zij kunnen de volgende generatie voortbrengen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de Armeense of Rwandese genocide. In de loop van de geschiedenis zie je dan ook steeds weer verschrikkelijk geweld tegen vrouwen: moord, seksuele marteling, verkrachting en vernietiging.'

De plaats van vrouwen in genocide verandert dus als zij minder als gebruiks-goederen beschouwd kunnen worden. Kan er gesproken worden over een verandering in politieke motivatie voor genocide?

'In *Genocide: A world history* beschouw ik de Spaanse veroveringen in Amerika als een transitiepunt, omdat vanaf dat moment de opkomst van raciaal denken als onderdeel van genocide te zien is. Eerder, zoals in dat voorbeeld van de Romeinen en Carthagers, bestond er nog geen duidelijk raciaal gefundeerd idee van 'wij' tegen 'zij'. Bij de Spanjaarden uitte

Norman Naimark tijdens de jaarlezing van het NIOD
(bron: NIOD)

othering zich in een diep verankerde scheiding tussen groepen, deels gebaseerd op raciaal denken. Tegelijkertijd bleef het wél altijd mogelijk deze scheiding te doorbreken. Tijdens de Armeense genocide werden sommige vrouwen opgenomen in Turkse of Koerdische huishoudens, gedwongen tot bekering en groeiden hun kinderen vervolgens op als Turken of Koerden. Ook in de moderne genocides zijn raciale denkbeel-

den niet allesbepalend. In het geval van de nazi's blijkt uit veel verhalen en recent onderzoek dat Joodse vrouwen seksueel misbruikt werden door Duitse mannen. De Duitsers werden hier niet voor bestraft, hoewel de officiële ideologie zulke contacten verbood. We moeten daarom voorkomen een te rigide scheidslijn te trekken tussen de moderne tijd en eerdere periodes op basis van ideologische motivatie.

Tijdens een genocide zijn daders nooit in staat iedereen te doden. Er zijn altijd uitzonderlijke situaties waarin mensen weten te overleven. Een goed voorbeeld hiervan is dat sommige Joden werkzaam waren in de Duitse Wehrmacht tot 1944; heel laat in de oorlog dus. Het leger had hen nodig. In de Armeense genocide lieten Turken Armeniërs in leven die zij konden gebruiken als ambachtslieden of op een andere wijze in de oorlogsvoering. De Mongolen deden hetzelfde: hun vernietiging van vijanden was gedifferentieerd. Zelfs gedurende hun oorlogshandelingen die genocidale vorm aannamen, spaarden zij de mensen die hen tot nut konden zijn, om die mensen terug te sturen naar hun hoofdsteden. Het idee achter genocide is dat het 'totaal' is, maar in werkelijkheid is het dat nooit, want er zijn immers altijd overlevenden. Sommige mensen weten op tijd te ontsnappen, anderen overleven binnen de maatschappij waar genocide plaatsvindt.'

Raciale hiërarchieën lijken soms tamelijk fluïde te zijn. Denkt u dat dit te maken heeft met de afstand tussen een meer abstract concept van genocide enerzijds en de praktijk van genocide zoals uitgevoerd door individuen anderzijds?

‘Ja en nee. Er is een theoretische en praktische raciale hiërarchie van groepen mensen te maken, maar zelfs de theoretische hiërarchie is nooit zuiver. Soms waren de mensen binnen de instituties die verantwoordelijk waren voor het creëren van een raciale hiërarchie op de hoogte van uitzonderingen, maar keken zij weg. Denk aan de Polen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Er zijn documenten waaruit blijkt dat nazileiders, Himmler bijvoorbeeld, een Pools dorp bezochten, een groep schoolkinderen lieten verzamelen, om vervolgens een blond meisje of jongetje met blauwe ogen aan te wijzen. Die paar kinderen werden dan naar Duitsland gestuurd om ‘gegermaniseerd’ te worden. Er waren allerlei schendingen van en tegenstellingen binnen een gegeven raciale hiërarchie. Daarnaast is er altijd een breed spectrum aan menselijke acties mogelijk binnen chaotische oorlogsomstandigheden.

Op dit moment ben ik in Italië en doe ik onderzoek naar de verhouding tussen de Holocaust en Italië. Het is erg interessant om je af te vragen waarom de Italianen geen Joden vervolgden en vermoordden, op de wijze waarop zoveel andere volken dat wel hebben gedaan. Ik heb het hier niet over de Duitsers, maar over andere bevolkingen die onder druk werden gezet om Joden te deporteren, wat ze vervolgens ook echt deden. Maar waarom deden de Italianen het in de meeste gevallen niet? Heeft dit te maken met specifieke Italiaanse kenmerken? Het is erg lastig om hier precies achter te komen.’

U heeft eerder gezegd dat genocide inherent onderdeel is van het karakter van menselijke samenlevingen. Als dat het geval is, kunnen we in de toekomst altijd nieuwe genocides verwachten. Sommige mensen vinden dat misschien wat pessimistisch. Hoe denkt u hierover?

‘Ik denk niet dat mijn standpunt pessimistisch is, het is een conclusie op basis van de geschiedenis en daarom eerder realistisch. Als historicus probeer je de feiten zo goed mogelijk te bestuderen en dan te besluiten wat zij betekenen. Ik ben 73 jaar oud en ik zal gedurende de volgende tien jaar niet veel nieuws meer leren; ik word niet slimmer. Ik heb mijn leven besteed aan deze zaken, en mijn beste interpretatie van de feiten is dat genocide onderdeel is van menselijke maatschappijen, net zoals moord, verkrachting en andere typen van geweld dat zijn. Je kunt het niet elimineren; het enige wat je kunt doen, is proberen een maatschappij te creëren waar de rechtsstaat gewaarborgd is. De wet vormt de bescherming tegen het geweld van anderen die bereid zijn aan te vallen. In de Verenigde Sta-

ten en in Nederland vinden moorden plaats, maar algemeen beschouwd kunnen wij er in die landen op rekenen dat onze levens relatief vreedzaam verlopen, zonder slachtoffer te worden van verschrikkelijke gewelddadige misdaden. De *civil society* is in zulke landen bestand tegen misdaden zoals moord of verkrachting.

Op internationaal niveau is dat veel moeilijker te waarborgen. Hoe kun je internationaal genocide voorkomen? Dat kan alleen door een robuuster internationaal raamwerk voor de omgang met zulke misdaden te bouwen. Tot het moment dat alle samenlevingen zich houden aan de grenzen van een rechtsstaat, is er geen enkele garantie dat genocidale massamoord niet meer plaats zal vinden. Kijk naar de verschrikkelijke gebeurtenissen die zich nu in Myanmar voltrekken, terwijl niemand in staat lijkt deze gebeurtenissen te stoppen. Tot het moment dat de internationale gemeenschap zichzelf zodanig kan organiseren dat zij dergelijke misdaden kan voorkomen, is er geen enkele kans alle afschuwelijke misdaden in individuele landen tegen te houden.'

Als potentiële genocide besloten ligt in de aard van iedere maatschappij, dan zijn grote inspanningen nodig om genocide te voorkomen. Welke politieke actoren en instituties acht u hiertoe het meest geschikt op internationaal niveau?

'Mijn onderzoek richtte zich vooral op de vraag waarom genocide in het verleden plaatsvond en wat de consequenties waren, en niet op de vraag naar genocidepreventie, een onderzoeksveld waar ook veel experts van bestaan. Mijn algemene visie is dat er allerlei soorten organisaties nodig zijn om effectief om te gaan met internationale misdaden. De Afrikaanse Unie heeft bijvoorbeeld goed werk verricht in een aantal incidenten die potentieel in genocide hadden kunnen ontaarden. De EU was in het verleden effectief op de Balkan, in het bijzonder in Macedonië, waar een groot risico was op etnische zuiveringen door Servië. De NAVO en de VN kunnen ook helpen genocide te voorkomen. Kortom, je moet alle instituties die voorhanden zijn inzetten om het probleem van genocide aan te pakken.

Het grootste probleem is dat het ons simpelweg niet lukt deze bestaande organisaties zo te organiseren dat zij effectief kunnen worden ingezet. Zonder een legermacht in enigerlei vorm is de EU zo goed als hopeloos. Vertrouwen op de Amerikanen en hun leger is, zeker in deze tijden, onwenselijk. Er is dus geen betrouwbare militaire organisatie om tegen genocide op te treden. Totdat wij allemaal beter met elkaar om kunnen gaan, denk ik dat we in een patstelling zitten. Ik heb geen eenvoudige oplossing voor dit probleem. Ik denk wel dat normen een verschil maken. Het feit dat zoveel mensen mijn lezing in Amsterdam bijwoonden en dat zoveel mensen geïnteresseerd zijn in onderzoek naar genocide is bemoedigend.

Mensen veranderen, instituties veranderen, normen veranderen. Maar normen veranderen geleidelijk. Tijdens mijn leven zal ik op dat gebied geen significante verschuivingen meer meemaken. Het is een langzaam proces, maar hopelijk kunnen jullie tijdens jullie leven nog wel veranderingen waarnemen.'

U noemde even de Balkan. Wij begrepen dat uw interesse in genocide het gevolg is van de gebeurtenissen op de Balkan in de jaren negentig. Kunt u dat toelichten?

'In mijn studententijd heb ik vele jaren gereisd op de Balkan, in Joegoslavië, en werkte daar samen met etnisch diverse onderzoeksteams: Serven, Kroaten, moslims. Ik voelde me daar helemaal thuis. Ik had het gevoel daar te leven in een goed functionerende multinationale maatschappij, waar ik veel bewondering voor had. Het was heel leuk. Ik keerde later nog vaak terug naar de Balkan, en bleef daar ook werk doen. Wat daar gebeurde in de jaren negentig was een volledige verrassing voor mij. Misschien niet het uiteenvallen van Joegoslavië, want er waren tendensen in die richting. Een historicus realiseert zich dat Joegoslavië niet op natuurlijke wijze was ontstaan. Maar dat mensen elkaar zouden vermoorden op basis van nationaliteit, dat gemengde huwelijken uit elkaar vielen, dat dorpelingen die decennia, generaties, vredig samenleefden van elkaar gescheiden werden en elkaar zouden vermoorden, dat zulke moorddadigheid zou plaatsvinden, inclusief genocide in Srebrenica, dat zoiets kon gebeuren, was een enorme schok voor mij.

Later waren er mensen die zeiden 'ik zag het aankomen', maar dat geloof ik eerlijk gezegd niet. Niemand verwachtte van tevoren dat Joegoslaven elkaar zouden gaan uitmoorden. Misschien lijkt het een beetje op de situatie in Catalonië nu. Het zou zijn als het voorspellen van massaslachting tussen Catalanen en Spanjaarden, zoals tijdens de Spaanse Burgeroorlog. Het lijkt zo onwaarschijnlijk, onmogelijk haast. Mijn punt is dat toen de moorden en massaverkrachtingen in de Balkan begonnen, dit onvoorstelbaar was. Dat raakte mij diep. Ik had vrienden wier levens verscheurd werden door de oorlog. Ik zag hoe de oorlog een professor in de geschiedenis van de Balkan van Servische afkomst persoonlijk raakte. Het was zo onverwacht.

Toen begon ik andere gevallen van genocide te bestuderen. Zo bestudeerde ik voor *Fires of Hatred* bijvoorbeeld een aantal Sovjetcasussen. Het nam mij volledig in beslag voor het grootste deel van de tijd sinds midden jaren negentig. Ik probeerde een soort begrip voor genocide te krijgen: hoe het gebeurt, waarom het gebeurt, wat de consequenties zijn. Ik be- weer niet oplossingen voor grote problemen gevonden te hebben, maar ik begrijp nu beter dan toen waarom genocide plaatsvindt, en het maakt

gewoon droevig. Er is geen einde aan deze studie. Eerder noemde je mij pessimistisch, maar het is een realistische constatering dat de loop van de menselijke geschiedenis toont dat genocide overal kan plaatsvinden, dat was eigenlijk mijn conclusie.'

U had al veel kennis over Oost-Europa vóór de jaren negentig. Veranderde uw perspectief op Oost-Europese geschiedenis als geheel door het bestuderen van genocide?

'Absoluut. Ik had al veel ervaring in dit gebied. Mijn eerste twee boeken gingen over de negentiende eeuw en hadden niets te maken met massamoord, maar meer met terrorisme. Vervolgens werd onderzoek naar Stalin belangrijk voor mij. Iedereen die over Stalin leest, raakt gefascineerd door deze gekke man: hoe hij de Sovjet-Unie bestuurd en zoveel mensen kon vermoorden. Hoe meer ik las over de moorden in de jaren dertig – nieuwe documenten werden openbaar gesteld – hoe sterker ik dacht: waarom noemen mensen dit geen genocide? Waarom worden al deze massamoorden gezien als een gewoon onderdeel van een dictatorschap dat nu eenmaal noodzakelijk was in de Sovjetgeschiedenis? Ik sprak collega's hierover, maar zij waren het vaker met mij oneens dan eens. Zo raakte ik nog dieper betrokken bij het onderwerp en besloot ik mijn boek te schrijven over Stalins genocides. De stelling dat Stalin genocide pleegde, is niet zo vreemd voor mensen die zich bezighouden met genocide studies. In de velden van Sovjet- en Chinastudies daarentegen, denken mensen liever niet over Stalin en Mao als massamoordenaars. Die aarzeling komt voort uit een bepaalde 'begripvolle' blik op de ontwikkeling van de maatschappijen waar zij naar kijken. Ik denk dat dat niet de meest gepaste manier is om naar massamoorden in stalinistisch Rusland en Maoïstisch China te kijken.'

Waar komt uw interesse voor Stalin en radicale politiek vandaan? Is het iets waar u zich sinds jonge leeftijd mee bezig heeft gehouden?

'Ik studeerde tijdens de jaren zestig en tijdens deze periode was ik erg geïnteresseerd in linkse ideeën, het marxisme en Lenin. Zelf was ik niet politiek actief, maar ik verdiepte me wel in linkse politiek. Ik begon me bezig te houden met het communisme en de geschiedenis van het communisme. Mijn interesse in revolutionairen komt eigenlijk daarvandaan. Mijn eerste boek ging over Poolse, marxistische revolutionairen. Rosa Luxemburg was een vroege heldin voor mij. Het prachtige aan geschiedenis is dat het je kan helpen om de tegenwoordige tijd te begrijpen. Ik geloof in een interactie tussen het verleden en het heden. Je moet zo objectief mogelijk zijn, maar inspiratie komt eenmaal uit jezelf en de generatie waar je onderdeel van bent. Ik behoorde tot de generatie van radicale studenten. Ik wilde begrijpen waarom mensen dingen in brand staken en opbliezen, terwijl ik

overigens geen intentie had om deze dingen zelf te doen. Dat is waarom ik in het begin over revolutionairen schreef. Amerikaanse geschiedenis heeft me altijd weinig geïnteresseerd, omdat het te dichtbij was. Europa daar-entegen vond ik fascinerend en intrigerend, het was echt anders dan de Verenigde Staten.'

Heeft u, als vooraanstaand historicus, advies voor studenten die aan het begin van hun carrière staan?

'Genocidestudies is een interessant onderzoeksveld waar internationale betrekkingen, rechten, psychologie en sociologie allemaal bijdragen aan leveren. Deze verschillende benaderingen komen op stimulerende wijze samen, hoewel ik zelf zweer bij geschiedschrijving. Om een meer algemene opmerking te maken: het idee van buiten de gebaande paden treden wordt binnen de academische wereld soms niet geaccepteerd, in het bijzonder aan het begin van iemands carrière. Ik zou mensen willen aanraden om open te staan voor verschillende mogelijkheden en om op ontdekking te gaan. Ontwikkel je eigen ideeën, volg je eigen instincten.'

‘EEN STOK OM DE JEZUÏETEN MEE TE SLAAN’: HET AMBI- VALENTE BEELD VAN CHINA IN DE ZEVEN- TIENDE-EEUWSE REPUBLIEK

Interview met promovenda Trude Dijkstra

Pouwel van Schooten

Tegenwoordig kijkt men vol verwachting en fascinatie naar China. Zal dit land de oplossing zijn voor de hedendaagse (politieke) misère? Deze belangstelling is niet nieuw volgens promovenda Trude Dijkstra. China speelde namelijk ook een grote rol binnen de zeventiende-eeuwse Europese verbeelding. Dijkstra's promotieonderzoek is onderdeel van het NWO-gefinancierde project *The Chinese Impact*, een interdisciplinair onderzoek naar het beeld van China binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de zeventiende eeuw. Zo is kunsthistorica Willemijn van Noord bezig met de receptie van Chinese materiële cultuur in de Republiek, terwijl sinoloog Lennert Gesterkamp analyseert hoe Chinezen aankeken tegen het Westen. Dijkstra neemt de boekwetenschappelijke component voor haar rekening. Door middel van Chinese religie en filosofie onderzoekt zij hoe drukwerk het beeld van China in de Republiek tussen 1595 en 1721 beïnvloedde.

Een van de doelen van het overkoepelende onderzoek is ontdekken of zeventiende-eeuwse stereotypen doorwerken naar het heden. Deze analyse verheldert de hedendaagse relatie tussen China en het Westen, wat hoogst relevant is in een globaliserende wereld. Hoewel Dijkstra niet voor de andere onderzoekers kan spreken, geeft ze toe dat ze weinig merkt van deze doorwerking binnen haar eigen onderzoek. Negatieve stereotypen, zoals *yellow face* en *Fu Manchu*, zijn veelal constructies uit latere periodes. De beeldvorming van China in de zeventiende eeuw is namelijk grotendeels positief. In tegenstelling tot de snelle veroveringen in Amerika, moesten de Europeanen enorm veel moeite doen om enig contact te krijgen met China. 'Het was ook zo'n uitzonderlijk geval omdat de autoriteit altijd lag en bleef bij China.' Dit maakte het beeld van China in het gunstigste geval uitermate positief en in het slechtste geval ambivalent.

Binnen haar onderzoek onderscheidt Dijkstra drie perspectieven op China: het mercantiele perspectief van de VOC, de bekeringspolitiek van de jezuïeten en het perspectief vanuit de boekproducent als culturele entrepreneur. VOC-handelaren mochten dan vanuit hun christelijke levenshouding het Oosten verwerpen, ze moesten toch met deze

vreemdelingen onderhandelen. Een goede handelsrelatie had geen baat bij een uitsluitend negatieve houding. VOC-verslagen namen daarom een paradoxale tussenpositie in. Dijkstra vond bijvoorbeeld in dezelfde boeken zowel positieve als negatieve benaderingen. Positiever waren de jezuïeten, het tweede perspectief. Deze missionarissen waren een van de weinige groepen die vaste voet in China kregen. Dit had echter niets te maken met superieure wapens of christelijke overtuigingskracht. De Chinese keizer was voornamelijk geïnteresseerd in hun astronomische kennis. In China begonnen de jezuïeten een controversiële bekeringspolitiek. Dit hield een accommodatiestrategie in om de Chinese elite te bekeren: 'een aantal kenmerken van het confucianisme, zoals voorouderverering, werd ingepast in de uitoefening van het katholieke geloof in China.' Eenmaal terug in Europa rechtvaardigden de jezuïeten deze strategie door China, en met name Confucius, in een positief daglicht te stellen. Zo zaten de jezuïeten achter de eerste vertalingen van Confucius in Europa. Ook zochten ze gelijkenissen tussen Chinese culturele praktijken en het christelijke geloof: Confucius was bijvoorbeeld helemaal geen duivelse heiden, maar had de ware (christelijke) god gekend.

Trude Dijkstra
(bron: Trude Dijkstra)

Dijkstra combineert haar historische onderzoek met een boekwetenschappelijke benadering. Hiermee bedoelt ze 'hoe de fysieke aanwezigheid van het boek en het proces dat daarbij komt kijken invloed hebben op de cultuur die daar in gevangen zit'. Bij deze benadering komen er andere vragen kijken dan bij een simpele tekstuele analyse. Dezelfde informatie kan op verschillende manieren worden vormgegeven, waardoor ze op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd. Een groot kostbaar vormgegeven boekwerk in folioformaat maakt bijvoorbeeld een andere indruk op de lezer dan als dezelfde informatie is gebonden in een klein boekje met Gotisch schrift. Deze benadering verschaft nieuw begrip van de Europese beeldvorming over China. Het gaat niet alleen om *wat* en *waarom* iets is beschreven, maar ook *hoe* die informatie fysiek is vormgegeven. Hoewel de jezuïeten en de VOC voornamelijk positief en objectief stonden tegenover China, werden diezelfde beschrijvingen in de late zeventiende eeuw en vroege achttiende eeuw vaak gebundeld in

naslagwerken: 'informatie over China valt dan opeens samen met verhalen over kannibalen in Amerika en het aanbidden van de duivel in Siam. Je kunt je voorstellen dat de informatie door China hierdoor gekleurd wordt, hoe positief of elegant dan ook aanvankelijk vormgegeven.' Deze nadruk op het productieproces geeft de zeventiende-eeuwse boekproducenten een veel prominere rol in de overdracht van informatie. Uitgevers bepaalden immers welke informatie in wat voor boekvorm werd uitgegeven. Zo onderzoekt Dijkstra de motieven van boekproducenten en redenen waarom bepaalde boeken populair en invloedrijk waren. Technische ontwikkelingen spelen daarbij ook een grote rol: verbeteringen van druktechnieken in het midden van de zeventiende eeuw zorgden er bijvoorbeeld voor dat etsen makkelijker en vaker verspreid werden.

Aan het einde van de zeventiende eeuw kantelde het beeld van China in Europa enigszins door de zogenaamde Chinese ritenstrijd. Verschillende katholieke instanties vonden dat de jezuïeten met hun Chinese accommodatiepolitiek hun eigen geloof geweld aandeden. Hoewel China een negatievere context kreeg vanaf circa 1680, was dit bijna uitsluitend bedoeld om de jezuïeten te bekritisieren en zei dit niet specifiek iets over China. 'China wordt dan als een stok om de jezuïeten mee te slaan.' Dit is een interessant gegeven volgens Dijkstra. Aan het einde van de zeventiende eeuw werd China namelijk steeds vaker gebruikt als een retorisch middel in Europese debatten. Men gebruikte Confucius bijvoorbeeld als een argument tegen de pessimistische filosofie van Descartes. 'Op een bepaalde manier is dat ook wel heel mooi, want je ziet dat China echt onderdeel wordt van het Europese en Nederlandse bewustzijn, het wordt echt geïmplementeerd in de algemene debatten'. China was toen niet slechts een vreemde curiositeit meer, maar werd langzaam deel van het Europese intellectuele vocabulaire.

RECENSIES

DE CONSTRUCTIE VAN OORLOGSVOERING

Ann Hironaka, *Tokens of Power: Rethinking War*, Cambridge University Press, 2017; ISBN 978-1-316-62682-5; paperback; 304 pagina's; €29.99.

Er zijn maar weinig onderwerpen in de geschiedenis zo goed doorgeleucht als oorlogsvoering. Met de honderden boeken die jaarlijks binnen dit kader worden uitgebracht, is het lastig om tot een vernieuwend inzicht te komen. Dat neemt niet weg dat veel werken dit toch proberen. Zo ook *Tokens of Power: Rethinking War*, het meest recente werk van sociologe Ann Hironaka.

Tokens of Power is een reactie op de omstreden theorie dat staten per definitie rationele actoren zijn. Het is daarin niet bepaald het eerste werk van kritiek. *Tokens of Power* heeft echter een ongewone insteek: het werk beargumenteert namelijk dat het mechanisme van oorlogsvoering een sociale, bovenstatelijke constructie is.

In het eerste hoofdstuk wordt meteen duidelijk in welke context oorlogsvoering als een sociale constructie moet worden gezien. Oorlog wordt beschreven als het gevolg van verschuivingen binnen machtsposities. Staten met een hoge machtspositie, hier aangeduid als *Great Powers*, verdedigen deze positie middels

geweld. Hierdoor worden instituties van geweld gekoppeld aan de machtspositie van een land. Veranderingen in de machtspositie hebben hierdoor tot gevolg dat het onvermijdelijk is geweld in te zetten om de oude situatie te herstellen. Hierbij is het handelen niet per definitie rationeel, gezien het resulterende conflict vaak grotere kosten met zich meebrengt dan alternatieve benaderingen.

Deze benadering staat haaks op veel algemeen geaccepteerde theorieën die uitgaan van het laatste-redmiddelprincipe: enkel oorlog voeren wanneer er geen efficiëntere manieren van conflictbemiddeling meer mogelijk zijn. Om haar stelling kracht bij te zetten gebruikt Hironaka een heel scala aan argumenten en voorbeelden. Een van de belangrijkste is het idee dat oorlog onvoorspelbaar is, waardoor staten vooraf geen realistisch beeld van het verloop hiervan kunnen vormen. Grote delen van de staatskas worden uitgegeven aan het opstellen van plannen die, volgens *Tokens of Power* althans, vrijwel altijd falen. Toeval zou een grotere rol spelen in het slagen van een strategie dan daadwerkelijke planning. Desondanks blijven grootmachten keer op keer het onzekere pad van oorlog bewandelen. De reden hiervoor is simpel: de internationale hiërarchie van staten is een sociale constructie waarin macht zich middels de status van geweldsmid-

delen laat definiëren.

Deze constructie zou de constante competitie tussen grootmachten verklaren. Een staat ziet zijn machtspositie bevestigd door een land met een vergelijkbare status als rivaal te beschouwen. Hierdoor ontstaat er een situatie waarin deze rivalen hun machtsmiddelen tegenover elkaar uitmeten. Dit blijft doorgaan totdat een van de twee de ander definitief overtreft. Als voorbeelden hiervan worden onder meer de Eerste Wereldoorlog en de Koude Oorlog genoemd.

Hoewel de verklaringen van Hironaka goed op de theorie van sociale constructies aansluiten, laten ze ook veel te wensen over. Zo zijn vrijwel alle voorbeelden historische gebeurtenissen uit de negentiende en twintigste eeuw. Dit zou begrijpelijk zijn wanneer de argumenten enkel betrekking hadden op deze tijdsperiode. Het boek geeft echter duidelijk aan dat de onderliggende theorie bedoeld is als een verklaring voor conflicten van alle tijden, zolang er maar staatachtige instanties met de middelen voor oorlogsvoering aanwezig zijn.

Een tweede punt is de overdaad aan sociale verklaringen. Vrijwel alle probleemstellingen worden binnen het model van sociale constructies geplaatst. Sommige argumenten lenen zich hier goed voor, maar op andere momenten komen ze erg gefor-

ceerd over. Zo splitst Hironaka de theorie van oorlogsvoering in twee groepen: *Realism* en *Domestic Politics*. Hierbij staat Realism voor rationele verklaringen van oorlog, terwijl Domestic Politics een complete afkadering in sociale structuren benadrukt. Er is geen tussenweg. Het ene extreme wordt tegen het andere geplaatst, zonder op de meer gematigde vormen in te gaan.

Dit zwart-witbeeld is in het gehele boek aanwezig. Het zorgt er aan de ene kant voor dat het boek makkelijk wegleest, gezien er weinig complexiteit in de onderliggende theorie zit. Het geeft echter ook het beeld dat een compromis tussen de algemeen aanvaarde theorieën en die van Hironaka onmogelijk is, terwijl een tussenweg naar mijn mening wel degelijk te bewandelen valt.

Brengt *Tokens of Power* ons daadwerkelijk een vernieuwend inzicht? De harde sociologische insteek brengt veel zaken aan het licht die bij de gewone historicus vaak op de achtergrond blijven hangen. Dat het boek zich te eenzijdig op het aspect van sociale constructies focust neemt niet weg dat het zich met veel argumenten laat onderbouwen. Al met al is het een goede, verfrissende contributie aan de thematiek van oorlogsvoering, waarmee het zeker de potentie heeft nieuwe inzichten tot stand te brengen.

Mike van de Gender volgt de bachelor Geschiedenis aan Universiteit Leiden, waarbij hij de afstudeerrichting Algemene Geschiedenis volgt. Zijn interesse ligt bij sociaalpolitieke geschiedenis.

GEWONE HELDEN FACILITEREN EEN ONGEWONE VLUCHTROUTE

Megan Koreman, *Gewone helden. De Dutch-Paris ontsnapingslijn 1942-1945*, Boom uitgevers Amsterdam, 2016; ISBN 978-90-5875-556-8; paperback; 376 pagina's; € 24,95.

Het verhaal dat Megan Koreman toont in *Gewone helden: de Dutch-Paris ontsnapingslijn 1942-1945* is buitengewoon. Ze beschrijft de transnationale Dutch-Paris ontsnapingslijn die begon in Nederland en door België en Frankrijk naar zowel Zwitserland als Spanje liep. Dit verzetsnetwerk bestond uit een handvol leiders en meer dan driehonderd helpers, die samen meer dan tweeduizend vluchtelingen hielpen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De lijn smokkelde ook informatie op microfilms, verstopt in vulpen en boekruggen, naar Zwitserland waarvandaan zij naar de regering in ballingschap gezonden werd. Tot slot was de groep verantwoordelijk voor meer dan anderhalf duizend onderduikers, voorname-

lijk joden.

Het doel van het boek is tonen wie deze verzetsmensen waren en achterhalen wat hen bewoog om hun eigen leven en dat van hun dierbaren op het spel te zetten voor onbekenden. In deze groepsbiografie eert Koreman de gewone mensen: zakenlieden, studenten en huisvrouwen, die de grens van legaliteit overschreden om mensen in nood te helpen. Doordat ze in het boek alle helpers wil benoemen is er enerzijds weinig ruimte per persoon, ook niet voor de leiders van de groep, en is er anderzijds een overvloed aan namen waarin de lezer verstrikt kan raken. Dit werkt een ander streven van het boek tegen: toegankelijk zijn voor een groot publiek.

Uit het boek blijkt op verschillende plekken hoe diepgravend en uitgebreid Koremans archiefonderzoek is. De rijkheid aan feitelijke en anekdotische kennis over deze groep, die omdat ze zich in de illegaliteit bewoog juist zo min mogelijk sporen wilde nalaten, is opmerkelijk. Dit veroorzaakt een onbalans: het is lastig de overweldigende kennis te vatten in een boek dat leesbaar blijft voor leken. Dit wordt het duidelijkst zichtbaar in de inleiding. Aan de lezer wordt in een flauw, lang stuk tekst de vraag gesteld hoe hij of zij gehandeld zou hebben wanneer er vluchtelingen op hun deur klopten in oorlogstijd. De lezer wordt

daarna niet meer direct aangesproken, maar wordt wel overspoeld met namen, steden, routes en grensovergangen.

Een tweede mankement van het boek is het ontbreken van een gerichte onderzoeksvraag; het boek kiest een descriptieve invalshoek. Koreman beschrijft, toont en situeert; hierdoor is er geen ruimte voor analyse of theorie. Dit creëert samen met de eerdergenoemde onbalans een warrige structuur. Het boek is in principe chronologisch gestructureerd, maar elk hoofdstuk kent een (vaak geografisch afgebakend) thema. Door de internationale aard van deze verzetslijn worden hoofdstukthema's voortdurend onderbroken door belangrijke gebeurtenissen elders. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij 'De samenwerking met het Nederlands verzet in Brussel' waardoor het hoofdstukthema uiteenvalt.

Koreman is op haar best wanneer ze de positie van haar casus binnen bredere wetenschappelijke debatten belicht. Dit gebeurt enkele malen, bijvoorbeeld wanneer ze de afhankelijkheidsrelatie van internationaal verzet en lokaal verzet uiteenzet of wanneer ze de complexiteit en variëteit aan houdingen van Nederlandse diplomaten in bezette gebieden toont. Op deze momenten schijnt haar kennis van deze debatten en haar afgewogen positie binnen het debat door. Dit verduidelijkt de

bredere, wetenschappelijke relevantie van haar onderzoek naar de Dutch-Paris lijn, die ze nergens expliciteert. Het is jammer dat ze zich weinig van dit soort uitstapjes permitteert, hierdoor mist het boek een diepere laag.

Koreman werkt momenteel aan een Engelse uitgave getiteld *The Escape Line: How the Ordinary Heroes of Dutch-Paris Resisted the Nazi Occupation of Western Europe*. Het boek zal in 2018 bij Oxford University Press verschijnen en belooft een wetenschappelijker boek te worden dat zich op een specialistischer publiek richt. In deze publicatie zou Koreman veel van de gebreken van dit boek kunnen voorkomen of ontwijken.

Skript-hoofdredacteur Rosa de Jong volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en doet onderzoek naar een vluchtroute tijdens de Tweede Wereldoorlog die vanuit Nederland via Portugal naar Suriname liep.

IMAGE-MAKING: WERKEN AAN JE IMAGO ALS KUNSTENAAR

Sandra Kisters, *The Lure of the Biographical. On the (self-) Representation of Modern Artists*, Valiz, 2017; ISBN 978-94-92095-25-1; paperback; 448 pagina's; € 29,50.

Join us and explore the KB's digital treasure trove

The KB Lab hosts all experimental tools and data sets
based on the KB's digitised collection.

Tools

Data

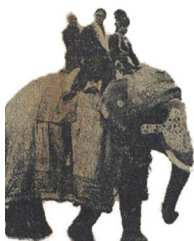

News & events

lab.kb.nl

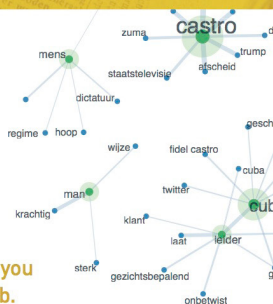
Frame generator

The 'Frame generator', developed by the KB Lab in collaboration with cultural historian prof. dr. Joris van Eijnatten in the context of his KB Fellowship (2016), is a tool aimed at meaningfully reducing a set of (possibly thousands of) texts to word patterns that cut across the distributions generated by topic modelling, thus providing additional insight into the content of the dataset.

Nieuwsgier, 1956

Two examples of what you
can find in the KB Lab.

The KBK-1M Dataset

The KBK-1M Dataset ('Koninklijke Bibliotheek Kranten - 1 Miljoen') is a collection of 1,603,396 images and accompanying captions of the period 1922-1994. We extracted the images from the Delpher collection of digitised newspapers that are publicly accessible via www.delpher.nl.

@KBNLresearch

github.com/KBNLresearch

dh@kb.nl

Men ziet kunstenaars graag als getergde genieën, ondergewaardeerd en onbegrepen door hun tijdgenoten. Kunsthistorische biografieën, monografieën en documentaires staan bol van dergelijke clichématige anekdotes en karakterschetsen. Kunstenaars worstelen om erkenning en zouden het liefst ongestoord in isolement werken om dag en nacht bezig te zijn met het scheppen. Hun aangeboren talent is uniek, onnavolgbaar en openbaart zich zo vroeg mogelijk, soms zelfs voor hun eerste levensjaar is begonnen.

Dat kunstenaars niet allemaal wonderkinderen zijn, maar tevens gewoon mensen die op zoek zijn naar manieren om geld en faam te verdienen, wordt vaak vergeten. In *The Lure of the Biographical* geeft Sandra Kisters inzicht in hoe biografische informatie over kunstenaars weliswaar belangrijke context kan bieden, maar ook leidt tot onjuiste beeldvorming over individuele kunstenaars. Kisters vraagt zich aan het begin van het boek af in hoeverre tekstuele en visuele media een rol spelen in onze beeldvorming over het leven van kunstenaars en hoe deze beeldvorming de interpretatie van hun werk beïnvloedt. Daarbij onderzoekt ze op welke manier kunstenaars zelf invloed uitoefenen op hun imago en op de interpretatie van hun werk.

Om deze vragen te beant-

woorden verdeelt Kisters haar boek in twee delen. In het eerste deel geeft zij een historisch kader waarin uiteen wordt gezet hoe de beeldvorming over kunstenaars in de loop der (kunst)geschiedenis tot stand is gekomen. Kisters zelf schuwt hierin het cliché niet, door als startpunt van haar analyse de Vite van Giorgio Vasari te nemen. Ze geeft aan op welke wijze de aartsvader van de kunstgeschiedenis bepalend is geweest voor de beeldvorming over kunstenaars en hoe de beeldvorming van kunstenaars zich in tekstuele en visuele media in de loop der tijd heeft ontwikkeld. Tevens geeft Kisters aan hoe bepalend deze beeldvorming is voor de wijze waarop kunstwerken geïnterpreteerd worden. Haar historisch overzicht stopt bij het einde van de twintigste eeuw met de opkomst van 'Art Stars', zoals Ai Wei Wei, die onlosmakelijk verbonden zijn met het internet. Hedendaagse kunst valt namelijk niet binnen Kisters onderzoeksveld.

Het onderzoeksveld waar Kisters zich wel specifiek op richt is het tijdperk van de moderne kunstenaars. In deel twee behandelt Kisters achtereenvolgens de drie kunstenaars Auguste Rodin, Georgia O'Keeffe en Francis Bacon. Ze gebruikt deze beroemde kunstenaars als casestudies om aan te tonen hoe de beeldvorming rondom hen is ontstaan en hoe zij gedurende hun leven hier zelf

invloed op hebben uitgeoefend. Deze casestudies vormen het hart van het boek. Over Georgia O'Keeffe schrijft Kisters bijvoorbeeld dat zij in eerste instantie door haar 'ontdekker' en latere echtgenoot Alfred Stieglitz (de beroemde Amerikaanse fotograaf en galeriehouder) werd neergezet als 'de eerste grote vrouwelijke kunstenaar'. Vervolgens neemt Kisters de lezer mee in hoe dit initiële, opgeplakte imago een enorm effect heeft gehad op de receptie van O'Keeffes werk terwijl O'Keeffe zich totaal niet kon vinden in deze beeldvorming. O'Keeffe is een groot deel van haar leven dan ook bezig geweest om dit beeld te corrigeren, door zichzelf te presenteren als een 'typical American Artist' die er lange tijd prat op ging nog nooit in Europa te zijn geweest.

In de casestudie van Rodin is het interessant om te zien hoe Rodin, door zowel anderen als zichzelf, altijd gerepresenteerd werd als een autodidact van armoedige komaf die zich volledig afzonderde om tegendraadse kunst te maken. Kisters beschrijft dat hij in werkelijkheid helemaal niet aan deze stereotyperingen voldoet. Zo had Rodin een betaalde opleiding gevolgd aan de École des Beaux-Arts en kreeg hij tijdens zijn leven al veel erkenning en diverse onderscheidingen waardoor hij niet alleen de nodige faam genoot, maar ook in de gelegenheid was

om een studio op te richten waar hij zelfs ongeveer vijftig mensen in dienst had.

Het zijn dit soort verhelderende inzichten in de casestudies die het boek zeer de moeite waard maken om te lezen. Soms heeft Kisters de neiging zich te verliezen in haar enthousiasme door te veel (biografische) informatie van een kunstenaar te geven, terwijl dit niet altijd bijdraagt aan het daadwerkelijke onderwerp van het boek: de beeldvorming. Toch voelt het boek voornamelijk als een verademing. Eindelijk worden individuele kunstenaars een keer niet continu op een voetstuk geplaatst, maar krijgt de lezer inzicht in hoe kunstenaars weloverwogen beslissingen maken om hun kunstenaarschap te beïnvloeden. De studie van Kisters heeft daarmee een normaliserend effect.

Kisters biedt met *The Lure of the Biographical* een interessante inkijk in de wereld van beeldvorming in de kunstgeschiedenis in de periode vanaf eind negentiende eeuw tot halverwege de tweede helft van de twintigste eeuw. Met name de casestudies zijn erg toegankelijk geschreven en daarmee is dit boek een aanrader voor iedereen die meer inzicht wil hebben in hoe de kunstwereld op individueel en institutioneel niveau werkt. Nu is het wachten op een vervolg: want hoe zit het met de problematiek van beeldvorming in de hedendaagse kunst?

Milo Vermeire heeft zowel de bachelor als de master Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam gevolgd. Binnen deze studies heeft hij zich gespecialiseerd in hedendaagse kunst en zich specifiek gericht op engagement en institutionele kritiek.

VERLICHTING IN DE RECHTBANKEN VAN LATIJNS-AMERIKA

Bianca Premo, *Enlightenment on Trial: Ordinary Litigants and Colonialism in the Spanish Empire*, Oxford University Press, 2017; 978-0-19-063872-6; hardcover; 361 pagina's; € 29,50.

In haar nieuwe boek *The Enlightenment on Trial* bear-gumenteert Bianca Premo dat Latijns-Amerikanen uit lagere sociale klassen gedurende de achttiende eeuw actieve beoefenaars waren van de Verlichting. Premo noemt deze mensen uit lage sociale klassen 'normale mensen' en rekent vrouwen, slaven en lage arbeiders tot deze categorie. Deze gewone mensen gingen in de periode 1700-1799 veel juridische processen aan tegen hun sociale meerderen. Deze processen werden opgetekend door *Agentes*, ook wel juridische vertegenwoordigers, en de processen beriepen

zich op nieuwe achttiende-eeuwse filosofische ideeën van gelijkheid, natuurlijk recht en menselijke vrijheid. Zo ging Dona Ana Rosel uit Mexico een proces aan tegen haar man vanwege huiselijk geweld. Op basis van nieuwe filosofische ideeën omtrent gelijkheid eiste ze hierin alimentatie van hem om apart te wonen. Dit ging in tegen de traditionele wetgeving gebaseerd op het katholieke geloof. Uiteindelijk kreeg mevrouw Rosel niet per se wat ze wilde. Wel zorgde een groot aantal van soortgelijke rechtszaken dat deze nieuwe filosofische concepten onderdeel werden van het rechtssysteem, zodat vrouwen als Rosel, maar ook slaven en arbeiders zich voortaan wel konden beroepen op nieuwe rechten gebaseerd op deze Verlichte ideeën. Zo veranderde deze normale mensen het traditionele recht naar Verlicht recht en creëerden ze hun eigen gerechtelijke verlichting.

Premo ondersteunt haar these met zowel een comparatieve als een sociale analyse. De eerste drie hoofdstukken van haar boek vormen een comparatieve analyse van gerechtelijke activiteiten, administratief beleid en gerechtelijk geschrift en de verandering in de gelijksoortige Latijns-Amerikaanse juridische gebieden, Mexico en Peru, gedurende 1700-1799. Het eerste hoofdstuk gaat daarbij in op de verandering van jurisdictie door

middel van Agentes. Hoofdstuk twee gaat in op de manier waarop de elite en juristen de nieuwe filosofische concepten doorvoerden in de vorm van nieuwe rechten en wetten. Het derde hoofdstuk is vooral een statistische ondersteuning van de verandering en omvat onder andere de toename van aanklagers uit lagere klassen en het toenemende aantal Agentes. De sociale analyse, bestaande uit hoofdstukken vier tot en met zes, gaat in op de sociale achtergrond van de aanklagers en hun motieven voor verandering. In hoofdstuk vier staan vrouwen als aanklagers centraal. Hoofdstuk vijf en zes gaan respectievelijk in op arbeiders en slaven. Tezamen vormen de hoofdstukken het bewijs dat er een juridische Verlichting plaatsvond in Latijns-Amerika door ordinaire mensen.

Met haar conclusie zet Premo zich vooral af tegen een historische traditie die begon bij de zeventiende-eeuwse filosoof Giambattista Vico, waarbij de Verlichting als een Europees intellectueel-filosofisch verschijnsel gold, dat enkel aanwezig was in de Parijse koffiesalons, de Londense theehuizen en de Weense nieuwstand. Premo zet zich af tegen deze traditie, omdat ze allereerst, net zoals voorganger Vincenzo Ferona, vindt dat er ook gekeken moet worden naar de daadwerkelijke toepassing van deze intellectueel-filosofische ideeën, dus

de praktische of *lived* kant van de Verlichting, in dit geval de rechtszaken, in plaats van naar enkel de intellectueel-filosofische kant. Ook wijst Premo het idee af dat de Verlichting louter Europees was. Dit doet ze door zich in een lijn te beroepen op het idee van historicus Dipesh Chakrabarty dat het verkeerd is om Europa als de *host* te zien van historische evenementen die absent waren in periferiegebieden. Premo doet dit door te laten zien dat het normale volk van Latijns-Amerika actief bezig was met de Verlichting en dus zelf *host* van de eigen praktische, juridische Verlichting werd. Premo biedt zo een nieuwe sociaal-culturele interpretatie van de Verlichting.

Alhoewel Premo's boek een significante toevoeging levert aan het bestaande historische debat, heeft het ook een belangrijke tekortkoming op gebied van de intellectueel-filosofische kant van de Verlichting. Premo is heel duidelijk over het feit dat de aanklagers zelf actief bezig waren met een eigen praktische Verlichting. Deze Verlichting was gebaseerd op nieuwe concepten als natuurlijk recht en vrijheid. Premo gaat echter niet in op waar deze concepten vandaan kwamen en hoe het wereldbeeld van de Latijns-Amerikanen dus zo significant transformeerde waardoor juist op dat moment zoveel nieuwe aanklagers processen gingen aanspannen. De oorsprong

van deze intellectueel-filosofische verandering is vanzelfsprekend te vinden bij zowel Latijns-Amerikaanse als Europese filosofen. Waar het boek dus heel duidelijk is over de praktische en sociaal-culturele kant van de Verlichting binnen de rechtszaal, gaat het minder duidelijk in op de wisselwerking tussen de praktische en filosofische kant van de Verlichting die de totstandkoming van deze Latijns-Amerikaanse praktische Verlichting mogelijk maakte.

Jerry Verschuren volgt de bachelor Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij zit in het derde jaar en is voornamelijk geïnteresseerd in genocides en de twee Wereldoorlogen.

MASTERCLASS

**Lodi Nauta on
Early Modern Philosophy**

12 - 19 MAART 2018

SEMINAR

**Archaeology of
Myth and Legend**

9 - 23 APRIL 2018

SEMINAR

**Multitalents:
Bernini**

30 APRIL - 14 MEI 2018

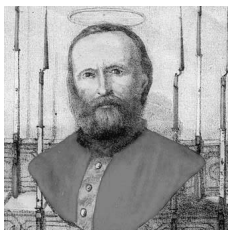
MASTERCLASS

**Frits van Oostrom over
Werken in de
(Geestes)wetenschap**

11 - 19 JUNI 2018

SEMINAR

**Larger than Life
Saints and Heroes in
Modern Rome**

19 JUNI - 2 JULI 2018

SEMINAR

**Roma Caput Mundi
World Heritage in Rome**

2 - 16 JULI 2018

GESCHIEDENIS MAGAZINE

al 50 jaar meeslepende geschiedenis

Nog geen abonnee?

Profiteer nu van de introductieaanbieding:

1^e jaar van €63,50 voor slechts €37,50

+ cadeaupakket

CADEAUPAKKET

- Terry Jones' 3-delige documentaire **De grootste uitvindingen uit de Oudheid** (dvd, t.w.v. € 19,95).
- De **BBC-documentaire Vikings** (dvd t.w.v. € 10,95)
- Een gratis entreekaart voor het **Nationaal Militair Museum** (t.w.v € 12,50)
- De **CKaart** (1 jaar geldig) waarmee u korting krijgt op een voortdurend wisselend aanbod kunst en cultuur (t.w.v. € 14,90)

Dit introductietarief geldt alleen het eerste jaar.

www.geschiedenismagazine.nl/aanbieding

ABSTRACTS

Ewout Hasken, **Weapons of mass-instruction**

History was paramount in Soviet society. Their preoccupation with Soviet history during the late 1980s was grounded in a determination to openly discuss and restructure both the dwindling and dysfunctional Soviet state, as well as its society. The population was heavily invested in the past through personal memories and relations with repression victims. This was further stimulated by the leadership's focus on history in order to legitimise reform. Similarly, the past offered the population a way to critically discuss the existing arrangements and call for reform. Attempts by the leadership to co-opt history in order to reform eventually contributed to the desintegration of the Soviet-Union. By focusing on the preoccupation with the past, the important role of history during the fall of the Union can be linked to the struggle between elites and masses, between population and leadership, that had characterised the Soviet system from its conception.

Hannah van der Heijde, **Pogingen de tijd te 'temmen'**

In her recent work on the crisis of the 'modern time regime', literary scholar Aleida Assmann (1947-) calls into question Reinhart Koselleck's influential theory on the rise of modern historical consciousness. She argues that the development of a modern conception of time cannot be captured in a singular linear history. This paper aims to provide insight into the theoretical and normative perspective underlying Koselleck's approach on the one hand and Assmann's on the other. By way of a comparison it seeks to demonstrate how authors make implicit theoretical and normative choices, which largely determine the outcome of their analyses.

Hans Rodenburg, **De kerstening van bezuinigingsbeleid**

After the profound economic crisis that hit the Netherlands in the early 1980s, consecutive governments, led by the Christian democratic party (CDA), sought to push back the institutions of the Dutch welfare state. The CDA had only been formally established in 1980 and was searching to establish a distinctive identity and a solid ideological footing. This article explains how the implementation of welfare state reform and the formation of a new partisan identity were deeply interrelated processes. It will also show how in the course of the 1980s, the newly formed Christian democratic ideology increasingly began to conflict with the governmental austerity programs. The intraparty debates that followed will be illustrated by drawing from articles published in the scientific journal of the CDA. New insights will be provided into the history of the CDA during the 1980s and the difficulties of combining religiously inspired principles with the everyday pragmatic considerations of policymakers.

AGENDA

- 07.01.18 **Lezing en stadswandeling: Een Curaçaoënaar in 18de-eeuws Den Haag**
Den Haag, Haags Historisch Museum
- 15.01.18 **Anticorruption from Antiquity to the Modern Era**
Amsterdam, SPUI25
- 18.01.18 **Slavernij in de 18e-eeuwse kunsten**
Amsterdam, SPUI25
- 08.02.18 **Susanna Erlandsson: The Gendered Underpinnings of Foreign Policy: Diplomatic Culture in the 1940s**
Amsterdam, Bushuis UvA
- 22.02.18 **Werkgroep Stedengeschiedenis: Stad tussen projectontwikkelaar en projectgroep**
Amersfoort, Kinderdijkzaal Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- 08.03.18 **Angela Ki Che Leung: Premodern Chinese Health History**
Amsterdam, Bushuis UvA
- 05.04.18 **Uitreiking Skriptieprijs en Athenaeum Essayprijs 2017**
Amsterdam, Boekhandel Athenaeum